

1925 чылдың август
31-де үнүп эгелээн

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

shyn.ru

№ 23
(19754)
2024 чылдың
март 27
среда

Хүннүң үнери — 06.29
Ажары — 19.06
Хүн дурту — 12.37

Садар өртээ
хостуг

12+

Лада Гранта — улуг белек

/ Акцияның тиилекчизи өг-бүлөзи-биле.

Материалды 8-ки арындан номчуур.

Буян ООРЖАКТЫҢ тырттырган чуруу.

**Чаа школага эки
үнелелди берген**

Президентиниң бүрүн эргелиг төлээзи «ПрофЛидер» школага барган. Школа «Өөредилге» национал төлөвилелдин «Уруг бүрүзүнүн чедишкени» федералдыг программаның деткимчези-биле туттунган.

\ 4-кү арында

**Бир ай ажыг хонук
арткан**

«Чурттаар оран-сава болгаш хоорай хүрээлеңи» национал төлөвилелдин волонтерларының ачызында 2025 чылда девискээр чаагайжыдылгазы дээш онлайн-бадылаашкыга чурттуң 30 регионунун чурттакчылары киришкен.

\ 6-гы арында

189

түр үениң төптөри часкы
дыштанылга үезинде ажылдаар.

Чаа томуйлаашкын

ТР-ниң Баштыңы Владислав Ховалыг республиканың чаа тудуг сайыдын томуйлаан. Ук албан-дужаалга мооң мурнунда Кызыл хоорайның мэриниң тудуг талазы-биле оралакчызы болуп ажылдап турган, 40 харлыг Артыш Кыргыс ажылдаар болган. Республиканың удуртукчу-зунуң чугаазы-биле алырга, ындыг шиитпирни тудуг адырын күштелдирери-биле, хүлээп алган болуп турар. Тудуг адырынга социал объектилерни болгаш чурт-талга комплекзин тудар чугула сорулга салдынган.

Чаа удуртукчуну таныштырып тура, Владислав Ховалыг Артыш Кыргыс дээрже сураглыг тудугжу салгалдың төлээзи, ооң адазы ат-сураглыг тудугжу Маадыр-оол Аңгыр-оолович Кыргыс дээрзин демдеглээн. Бо хоочун тудугжувус регионнуң хөгжүлдесинге улуг үлүг-хуузу кириген «Тыва тудуг» деп республикада хоочун тудуг организацияның үндэзилекчизи болгаш хөй чылдарда удуртукчузу болуп келген.

Артыш Кыргыс «Үлет-пүр болгаш хамааты тудуг» мергежил талазы-биле дээди инженер эртемниг. Тудуг адырынга ажылдаан стажы 17 чыл ажыг. «Тыва тудуг» ААН-ге бызаңчылап бодунуң күш-ажылчы намдарын эгелээн, ооң соонда тудуг-монтаж ажылдарының мастеринге чедир депшээн, ооң сөөлүндө 11 чылдың дургузунда ол-ла черге прорабтап ажылдаан. 2019 чылдың майдан 2022 чылдың декабрь айга чедир ол «Тыва тудуг» ААН-ниң чиңгине директору. Ооң соонда Кызылдың мэриясында муниципалдыг албанче шилчээш, бир ажыг хуусааның дургузунда мэрниң тудуг талазы-биле оралакчызы болуп ажылдаан.

Чаа томуйлаттырган сайыттың мурнунга республиканың Баштыңы школалар тудуунга тудуг адырының сөөлгү ийи чылда чедип алдынган темпирни кошкатпазын дааскан. Социал тудугнуң мындыг улуг хемчээлдериниң шиңгээл-десинге федералдыг төптүң бүзүрелин шынзыдары эргежок чугула. «Бис идеп-кейжи (тудуг) ажылдарының эгезинде турар бис. Холдарны берзенипкеш, ажылдаар херек» – деп, Владислав Ховалыг чугаалаан.

Бөгүн республикада хары угда 9 школа туттунуп турар, калбак тудуушкунуң 8 төлөвилелин боттандырап ужурулг бис. Оон аңгыда, национал төлөвилелдерниң шугуму-биле чүс ажыг объектилерни тудар ужурулг.

/ ТР-ниң Чаззааның
медээзинден А. ХЕРТЕК
белеткээн.

Президентиниң бүрүн эргелиг төлээзи Тывада

Россия Федерациязының Президентизиниң Сибирь федералдыг округунуң бүрүн эргелиг төлээзи Анатолий Серышев Тыва Республикада ажыл-агыйжы чорук-херектиг келген.

Президентиниң бүрүн эргелиг төлээзи биле Тыва Республиканың Баштыңы Владислав Ховалыгның ажыл-агыйжы ужуражышкыны Кызыл хоорайга эрткен. Регионнуң хөгжүлдесиниң чугула угланышкыннарының болгаш хүн бүрүдө шиитпирлээр айтырыглар дугайында чугаа оларның аразында болган. Россияның Президентизиниң РФ-тиң Федералдыг Хуралына Айыткалында чугула сорулгаларның, ол ышкаш Президентиниң чарлыктарының болгаш даалгаларының күүселдесинче онза кичээнгейни угландырган.

Россияның Чаззааның бадылааны национал төлөвилелдерни болгаш республиканың 2020–2024 чылдарда социал-экономиктиг хөгжүлдесиниң хууда программазының күүселдесиниң дугайында Владислав Ховалыг чугаалап берген. «Арыг агаар» федералдыг программаны регионда боттандырып турарынче улуг кичээнгейни угландырган. Анатолий Серышевтин демдеглээни-биле алырга, республиканың чурттакчыларының амыдырал-чуртталгазының шынарын экижидеринче угланган регионнуң эрге-чагырга органнары биле тус черлерде бот-башкарыкчы органнарының болгаш хамаатыларның аразында демниг тургузукчу ажылы көскү.

Экономиканың болгаш социал адырның объектилериниң терроризмден камгалалының айтырыгларын база Президентиниң бүрүн эргелиг төлээзи биле Тываның Баштыңы сайгарып чугаалашканнар. Шагаан-Арыгның чылыг-энергетика төвүнге чоокта чаа болган озал-ондактың уржуктарын канчаар чайлатканын сайгарып көргөннер. Одалга төвүндө үш улуг одалга суугуларын ажылгалга шалып-

кын киригенин А. Серышев демдеглээн. Чайгы хову ажылдарына белеткелди, суг үерин болгаш өрт сезонун озал-ондак чокка эрттирерин, регионнуң транспорт инфраструктузуун чаартып талазы-биле планнары база чугаалашкан.

Регионнуң күрүне эрге-чагыргазының күрүне органнарының болгаш тус чер бот-башкарылга органнарының, соңгулда комиссияларының, удуртукчулары, республиканың депутаттар корпусунуң болгаш хамааты хөй-ниити институттарының төлээлери-биле Анатолий Серышев ужурашкан. Үре-түңнелдиг кады ажылдажылга дээш оларга өөрүп четтиргенин Президентиниң бүрүн эргелиг төлээзи илереткен. «Март 15–17 хуннеринде эрткен Россия Федерациязының Президентизиниң соңгулдаларына белеткел болгаш ону эрттирип турар үеде күрүнениң Баштыңына эң бедик бүзүрелди илередип, ооң чорудуп турар угланышкынын деткип, фронтуда дайылдажып турар чаңгыс

чер чурттуглары дег ёзулуг патриоттар кылдыр боттары Тываның соңгукчулары көргүскен» – деп, бүрүн эргелиг төлээ демдеглээн. Күрүнениң Баштыңының соңгулдаларына Тыва Республикада соңгукчуларның 95,5 хуузу киришкен, тыва соңгукчуларның 95 хуузу боттарының үннерин Россияның Президентизи Владимир Путин дээш берген.

Кызыл хоорайның аэропортуна кызыгаар таварыштыр чүкк болгаш пассажирлер эрттирилгезиниң хөй талалыг чаа пунктузунуң ажылы-биле бүрүн эргелиг төлээ таныжып көргөн. Каайлы, кызыгаар, фитосанитар, ветеринар, санитар-карантин дээш хыналданың шупту хевирлерин чорудар кылдыр чаа пункт дериттинген. Терминалдың бажыңында паспорт хыналдазының 5 кабиназын тургускан, оларның бирээзи – кадының байдалы кызыгаарлыг кижилерге. Бо пункт 1.00 шакта 100 пассажирни хынап эрттирер аргалыг.

Бо төлөвилелди боттандырганы чедишкенин дээрзин Анатолий Серышев демдеглээн. «Бо пункт амгы үениң негелделеринге тааржыр эң эки шынарлыг дериг-херексел-биле дериттинген, айыыл чок чоруктуң бүгү негелделеринге дүгжүр объекти-дир. Делегей дүрген өскерлип турар, Азия – Оожум океан региону-биле быжыг харылзааларны тургузары, биске кончуг чугула. Тыва Республиканың географтыг байдалы, чоокку кожолары-биле шагдагы культура харылзаалары ол кады ажылдажылганың быжыг үндэзини болуру чугаажок» – деп, Президентиниң бүрүн эргелиг төлээзи санап турар.

/ Ш. МОҢГУШ белеткээн.

Аныяк салгалга сонугарганчыг

Тыва Республиканың Национал архивинге Тываның Баштыңы Владислав Ховалыг Тыва Арат Республиканың ССРЭ-ниң хүрээлелинге эки тура-биле каттышканының 80 чыл оюнга тураскаадып, күрүне илеткелин белеткеп турар бөлүктүң кижигүннери-биле ужурашкан.

Бо төөгүлүг шиитпирни амыр эвес дайын чылында – 1944 чылдың октябрь 11-де хүлээп алган. Оон бээр бир ай эрткенде, ССРЭ-ниң улус комиссарларының Чөвүлелиниң «Тыва автономнуг областың көдээ ажыл-агыйына дузаның хемчеглериниң дугайында» доктаалы үнген.

Шак ынчалдыр, улуг чурт-

туң хүрээлелинче бактаап киргеш, Тыва хөгжүлдениң чаа-чаа арга-шинектерин алган.

1973 чылдан 1991 чылга чедир СЭКП Тыва обкомунуң бирги секретарының албан-дужаалын ээлеп турган Григорий Чоодуевич Ширшин мынчаар демдеглээн: «1960 чылдарда Тыва Россияның хүрээлелинге бактаап киргенинден бээр чаа-ла 17 чыл болуп турган, ынчалзажок социал-экономиктиг база культурулг хөгжүлдениң талазы-биле оккур базымнар совет удуртулганың мурнунга ону автономнуг республика кылдыр эде адаар арга-шинекти берген. 1961 чылдың октябрьда Хрущёвтуң «карандылаашкынында» ук

айтырыгны чедишкенин шиитпирлээн.

Оон аңгыда, автономнуг область эрге-байдалдыг тургаш безин, Тыва өске крайларның азы республикаларның кезик-чамдыызы болу бербээн, а чүгле Москвага дорт чагыртыр бот-тускайлаң тургузуг болуп келген. Тыва АССР тургустунганы-биле ооң тускайлаң чоруу улам быжыккан».

Ужуражылганың киржикчилериниң бирээзи Шериг-оол Дизижинович Ооржак болган, ол республиканың баштайгы Президентизи, а ооң соонда 1992–2007 чылдарда Тываның Чаззааның Даргазы. Ол илеткелдин социал кезээнче кичээнгейни онзаалап углаарын саналдаан.

«Бо белеткеп турарывыс ажылывыстың тургузуун, ужурутказын Тываны аңгы-аңгы чылдарда удуртуп баштап чораан хүндүлүг хоочуннарывыс-биле, төөгүчүлөр болгаш эртемденнер-биле кады сайгарып чугаалаштывыс. Олар дыка хөй чүүлдерни өөренип көргөн-дирлер. Ынчангаш анализти, деңнелге сан-медээлерин чугула-лай көөрү эргежок чугула. Чүге дизе бисти, чаңгыс чер чурттугларывысты, ажы-төлдериности эки чурттазын дээш, мындыг шиитпирни хүлээп ап келген кижилерниң хөдөөли бистиң салгалдарывыска сонугарганчыг болуру билдингир» – деп, Владислав Ховалыг бодунуң арынында бижээн.

/ А. ХЕРТЕК белеткээн.

Дүжүттүн магадылалы – суггарылга

Республикада суггарылга системаларының материал-техниктиг байдалын сайгарып көөр, оларны септээр, ажыггалга кирир талазы-биле хемчеглерни саналдап кирир тускай комиссияны Тываның Баштыңы Владислав Ховалыгның даалгазы-биле тургускан.

Тывада суггарылга системаларының септелгезин дүргедир талазы-биле хемчеглер сөөлгү ийи-үш чыл дургузунда чоруттунган. 2023 чылда федералдыг акша-хөреңгини республикада суггарылга системаларының септелгезинге хаара тудар дээш, оларның эрге-байдал документилерин 2022 чылдың март 25-ке чедир бүрүнү-биле ажылдап кылыр даалганы Тываның Баштыңы Владислав Ховалыг Көдээ ажыл-агый яамызынга болгаш муниципалитеттерниң удуртулгаларына берген. Суггарылга системаларының хемнерден тараа болгаш суггарылга септөөрү чедир улуг хемчээлдиг бугалары федералдыг өнчүге, хову болгаш суггарылга четкилери муниципалдыг өнчүге хамааржыр кылдыр документилерни тургускан.

Республиканың девискээринде улуг суггарылга системаларын федералдыг өнчүге шилчидер, биче хемчээлдиг суггарылга системаларын республиканың, кожууннарның, сумуларның болгаш көдээ ажыл-агый бүдүрүлгелериниң

мөөңнөп чыгган акшазы-биле септээр ажыл элээн шуудаан. Тываның хову-шөлдеринде 49 суггарылга системазы бар, оларның 8-и федералдыг өнчүге хамааржыр. 32 суггарылга системазын ажыглап, 33,2 муң гектар тараа шөлдерин суггарып турар, ол дээрге шупту 135,5 муң гектар тараа шөлдериниң 25 хире хуузу-дур.

Республиканың суггарылга системаларын септөөрүнге херек акша-хөреңгини федералдыг бюджеттен үндүрүп алырының бир аргазы – “Агроулетпүр комплекзиниң продукциязының экспорту” национал төлевилелге кири. Ооң негелделериниң бирээзи – суггарылга объектилериниң эрге-байдалының документилериниң бар болуру. Тыва Республиканың Көдээ ажыл-агый яамызының дыңнадыглары-биле алырга, 1990 чылдарда совет экономиктиг система сандарап дүшкени-биле, бистиң регионда база суггарылга системалары эрге-байдал статусун чидиргеннер. Ынчангаш суггарылга системаларының документилерин катап тургузар, оларны юридиктиг эрге-байдалдыг кижилерге болгаш бүдүрүлгелерге быжыглаар ажылды сөөлгү чылдарда чорудуп келген.

Федералдыг бюджеттен үндүрүп алырының бир аргазы – “Агроулетпүр комплекзиниң продукциязының экспорту” национал төлевилелге көдээ ажыл-агый бүдүрүлгелерин кириштирери. Бо федералдыг төлевилелге 2023 чылда

Тывадан ийи арат тараажыларның суггарылга системаларыг шөлдерге культура-техниктиг ажылдарны чорудар талазы-биле төлевилелдерин Россия Федерациязының Көдээ ажыл-агый яамызының тускай комиссиязы шилип алган. Олар дээрге Бии-Хем кожуунунуң Тарлаг сумуда “Малиновка”, Чаа-Хөл кожуунунуң Чаа-Хөл сумуда “Терезин” суггарылга системаларында шөлдер участоктарын тарааны болгаш тарымал суггарып алыры өстүрүнге белеткээр талазы-биле Айдың Соскал биле Орлан Балчийниң төлевилелдери-дир.

“Агроулетпүр комплекзиниң продукциязының экспорту” программага 2024 чылда 5 культура-техниктиг хемчеглерни боттандыраары планнаан. Барыын-Хемчик кожуунда хууда сайгарлыкчы В.В. Моңгушту (97,97 га суггатыг шөлге), Бии-Хемде И.Д.-О. Ондарның тараачын-фермер ажыл-агыйын (500 га), бо-ла кожуунда “Бии-Хем” көдээ ажыл-агый кооперативин (500 га), Чеди-Хөл кожуунунуң Хендергеде Э.М. Хуурактың тараачын-фермер ажыл-агыйын (189 га), Каа-Хем кожуунда “Агроальянс” көдээ ажыл-агый кооперативин (204 га) “Агроулетпүр комплекзиниң продукциязының экспорту” программага хаара тудар.

Культура-техниктиг ажылдар дээрге тараа дээш өске-даа чер ажыл-агый культураларын тарып өстүрүрүнге суггатыг шөлдерни белеткээр, оларны даш, ында өскен

ыяштардан аштаары база өске-даа ажылдар-дыр. Араттар хүлээнип алганы шөлдерге культура-техниктиг ажылдарны чорудуп, тараа болгаш суггарылга септөөрүнге белеткеп шыдаптар-даа болза, ол шөлдерниң ажыглалы суггарылга системаларында база хамааржыр. Бир эвес суггарылга системалары дамчыштыр суг культура-техниктиг ажылдар чоруткан шөлдерге агып чеде бербес болза, араттарның ажылы эки түңнелдер чок артып каап болур.

Барыын-Хемчик кожуунунуң Шекпээрде (238 га шөлдүг), Каа-Хем кожуунунуң Бүрен-Хемде (167 га), Чеди-Хөл кожуунунуң Элегесте (1047 га шөлдүг) суггарылга системаларына гидромелиоративтиг хемчеглерни 2024 чылда чорудары көрдүнгөн.

Оларның бирээзи Элегес суггарылга системазының төөгүзү мындыг. Ону Тыва Арат Республика үезинде-ле тудуп эгелээн. Элегес хемден суг аксып үндүрер улуг буганың бажын Чал-Кежиг суурнуң үстүү талазынга туткаш, Элегес шынаазының артыгы талазында дагларны белдеди буганы казып бадыргаш, Элегес хемче кири казыпкан. ТАР үезинде “Элегес” күрүне эконому ажыл-агыйның, совет үеде Тока аттыг совхозтуң тараа болгаш ногаа шөлдерин ол бугадан арыктар дамчыштыр аксып үндүрген суг-биле суггарып, бедик дүжүттү ажаап ап турган. 1970 чылдарда Элегес суггарылга системазын бүрүнү-биле делгемчиди чаартып, дөмир-бетон суггарылга систе-

Тываның хову-шөлдеринде

49

суггарылга системазы бар, оларның 8-и федералдыг өнчүге хамааржыр

мазы кылдыр эде туткан. Бо суггарылга системазындан ниитизи-биле 1055 гектар шөлдү суггарып турган.

Чүгле Тывага эвес, а бүгү Россияга суггарылга системаларын тударынга болгаш септөөрүнге нарын чүүл – федералдыг деңнелден акшаландырышкын. Федералдыг негелделер өзүгаар ол ажылдарны баш бурунгаар акшаландырбас, а херек кырында кылдыгган ажылдарга чарыг-даан акша-хөреңгини дуглап бээр. Совет үеде ышкаш баш бурунгаар акшаландырып турган болза, суггарылга системаларының тудуунда, септелгезинде байдал көңгүс өске турар ийик.

Республиканың Көдээ ажыл-агый яамызының дыңнадыгларындан алырга, мелиорация ажылдарын чорудуп келген түңнелинде, сөөлгү чылдарда тараа аймааның дүжүдү бедээн. Чижээлээрге, 2016 чылда 1 гадан ортумак дүжүт 8,1 центнер турган болза, 2019 болгаш 2023 чылдарда 1 гадан 19 центнер хире болган.

| ЧУРТТАКЧЫ ЧОННУҢ АЙЫЛ ЧОГУ |

Хемнер үеринден камгалал

Тыва тайгалар, даглар чурту. Ооң девискээриниң хөй кезиин, 82 хуузу, тайгалар болгаш даглар ээлээн, чүгле 18 хуузу оргулааш.

Ынчангаш часкы болгаш чайгы үер болурунун айылы улуг. 2023–2024 чылдарның кыжында ыш-каш кончуг кылын хар чагган үеде үер халавы улам улгадыр. Республиканың хоорай, суурларының барык шуптузу хемнер

уннарында болгаш, оларның чамдыызы чазын, чайын үер суунга бо-ла алзы бээр.

Тываның төвү Кызыл хоорай база Каа-Хем, Бии-Хем болгаш Улуг-Хем хемнерниң белдиринде. Ынчангаш найысылал үер суунга алзып тургулаан. Совет үеде хоорайның чөөн талазынга, Каа-Хемниң эринге, Улуг-Хем эринге чалдарны туткан соонда, Кызылды хемнерниң үер суу хөме албас апарган. Ынчалза-даа хоорайның ор-

тузун куду баткан Доңмас-Суг хемчигештиң аксында куду чавыс девискээрни, солагай талакы дачаларны үер суу хөме ап турган. Ол дачаларның дужунга, Улуг-Хем эрин дугаар туткан чалдарны чамдык чылдарда үер суу ажыр агып, чире шаап-даа каар. Дачаларның ээлери үер суу эрте бээрге, дачаларынга барып, картофель, ногаа тарыыр. 2007, 2010, 2021 чылдарның чазында бо дачаларның девискээриниң хөй кезиин үер суу хөме алган.

Солагай талакы дачаларга чон көдээден хөйү-биле көжүп кээп, аңаа бажың-балгатты көвүдөдир тудуп, садыг-наймаа дээш өске-даа үүрмек бүдүрүлгелерни ажыткан. Чурттакчы чону көвүдээн дачаларга эмнелге, садик дээш өске-даа организациялар болгаш албан черлери тургустунуп, барык-ла улуг микрорайон болу берген. Солагай талакы дачаларның

девискээрин үер суундан камгалаары эрге-чагырганың кончуг чугула болгаш дүрген боттандыраар ажылы, харындаа мырыңай харысалгазы, хүлээлгези апарган.

Владислав Ховалыг Кызыл хоорайның чагыргазының даргазы турган үезинде-ле бо айтырыгны шиитпирлээр талазы-биле хемчеглерни ап чораан. Тыва Республиканың Баштыңы албан-дужаалга томуйлаткаш, үер суундан Кызыл хоорайны болгаш ооң чоогунда девискээрни, кожууннарда үер суу хөме ап турар черлерни камгалаар хемчеглерни шиитпирли-биле чорудуп эгелээн. Ол дээрге федералдыг бюджеттен акшаны үндүрүп алыры, камгалал чалдарның төлевилелдерин ажылдап кылыры, тудары дээш өске-даа ажылдар.

Солагай талакы дачалардан үер суун чайры кижилерниң ында тудуп алган чуртталга бажыңнарын, социал болгаш өөредилге албан черлерин үер суундан камгалаары чүгле ажыл-агыйжы айтырыг эвес,

харын-даа мырыңай ол девискээрниң келир үеде хөгжүлдениң айтырыгы.

Камгалал чалдарны тударынга херек акшаны федералдыг бюджеттен 2021 чылда үндүрүп ап шыдаан. Камгалал чалды тударының төлевилелин шалыпкын ажылдап кылдырткаш, 2022 чылда чугула объектини тудуп кирипкен. Аңаа “Восток” КХН дээш өске-даа бүдүрүлгелерни хаара туткан. Чалды бедидир болгаш калбартыр тудар ажылды “Восток” КХН 2022 чылда колдуунда доозупкан. 2023 чылдың күскээр чалды бүрүнү-биле тудуп дооскан. Ол чалдың узуну барык 5 километр хире, бедии 5 метр ажыг, калбаа 2 машина чайлыг каржып эртип болур. Бо чалды төлевилээни өзүгаар алырга, эң күштүг үерлерден 50 чыл дургузунда бузулбас.

Амгы үеде Кызыл хоорайга болгаш солагай талакы дачаларга хемнер үериниң айылы диргелбейн турар деп болур.

/ Арынны Ш. МОНГУШ
белеткээн.

Чаа школаны эки деп үнелээн

РФ-ТИҢ ПРЕЗИДЕНТИЗИНИҢ СИБИРЬ ФЕДЕРАЛДЫГ ОКРУГУНДА БҮРҮН ЭРГЕЛИГ ТӨЛЭЭЗИ АНАТОЛИЙ СЕРЫШЕВ ТЫВА РЕСПУБЛИКАГА АЖЫЛ-АГЫЙЖЫ СУРГАКЧЫЛААШКЫНЫҢҮЕЗИНДЕ КЫЗЫЛ ХОО-РАЙНЫҢ СОЦИАЛ АЛБАН ЧЕРЛЕРИНГЕ БОЛГАШ БҮДҮРҮЛГЕ ОБЪЕКТИЛЕРИНГЕ ЧЕТКЕН.

Президентиниң бүрүн эргелиг төлээзи баштай чоокта чаа ажыттыңан 19 дугаарлыг «ПроФлидер» школага барган. 825 олуттуг школа «Өөредилге» национал төлөвилелдин «Уруг бүрүзүнүң чедишкени» федералдыг программаның деткимчези-биле туттунган.

Ук өөредилге албан чери профиль аайы-биле беш аңгы угланышкынның өөредилгени чорудуп турар: гуманитарлыг профиль — башкылар болгаш журналистер класстары; физика-математикага — IT-класстар; бойдус-эртемге — эмчилер класстары, ол ышкаш бизнестин үндөзүннөргө өөредир социал-экономика класстар база автодело, тудуг, аш-чем кылырының технологиялары дээш өске-даа бүгү-талалыг (универсалдыг) класстар бар.

Кичээлдээр кабинет бүрүзүн профильдиг эртем-нерге өөредир эргежок чугула шупту дериг-херекселдер-биле чүмнээн. Школада кичээлдээр кабинеттер биле лабораторийлерден аңгыда, ийи спорт залы, столовая база библиотека бар. Анатолий Се-

рышев школада өөреникчилерниң мергежил шилип алыр талазы-биле боттандырып турар төлөвилелдеринге эки үнелелди берген. «Россияның Президентизи бистиң чуртун ажы-төлүңгө шынарлыг билиг чедип алырынга шупту аргалар турар ужурлуг деп чаңгыс эвес удаа чугаалап турган.

Бөгүн барган школавыс ол аргаларның эки үлегери-дир» — деп, А. Серышев чугаалаан.

Ол ышкаш бүрүн эргелиг төлээ «БТК-групп» дааранылга бүдүрүлгезиниң ажыл-ижи-биле база танышкан. Ук бүдүрүлгө регионда 2017 чылдан тура ажылын эгелээн. Амгы үеде ында ийи

дааранылга цехтери ажылдап турар. Бүдүрүлгениң ажыл-агыйын улгаттырар сорулга-биле чаа фабрика тудуунуң төлөвилелин ажылдап кылып турар. Республиканың Чазааның экономика блогоунуң төлээлери биле бүдүрүлгениң удуртулгазының ужуражылгазының үезинде инвестиция күжүн боттандырап айтырыг-

ларны чугаалашкан.

Кызыл хоорайга Анатолий Серышев Москва облазынга «Крокус Сити Холлдуң» концерт залыга болган террорисчи актыга когарааннарга сактышкын мемориалыга чечектер салыр ёзулалды кылган. Чайгаар бүткен мемориалды найысылалдың «Южный» микрорайонунда Москва хоорайга тураскааткан артобектиде тургускан. Тываның чурттакчылары айыыл-халаптан когарааннарга кажыдалын илередип чечектер болгаш ойнаарактар салып, чулаларны кыпсып турар.

Президентиниң бүрүн эргелиг төлээзи Россияда эң-не улуг «Түбтен Шедруб Линг» сарыг шажын хүрээзин база көрүп четкен. Хүрээниң ниити шөлү 9,3 гектар. Эрткен чылын ажыттыңан улуг хүрээ чүгле регионнуң эвес, бүгү чурттуң культуруг болгаш өөредилгелиг эң-не кол сарыг шажын төвү болган.

Чингис СААЯНЫҢ
тырттырган чуруктары.

Часкы дыштанылга эгелээн

Тываның школаларында март 25-тен тура өөреникчилерниң часкы дыштанылгасы эгелээн. Бо үе школаларга чылыг арыг-агаарга дыштанырынга болгаш солун хемчеглерге ойнап-хөглээринге эң-не эптиг үе.

Школачыларның дыштанылгасының үезинде республикага өөредилге, культура, спорт адырларына база социал камгалал черлеринге 189 түр үениң төптөри ажылдаар. Республика чергелиг

«Мастерлер хоорайы» база юнармейжилериниң бир дугаар «Юнармияның мисс биле мистери-2024» деп мөөрейи болур. Ол ышкаш «Самбону — школаже!» деп төлөвилелдин чорудуу-биле школачылар аразына самбо маргылдаа-

зы база болур.

Дыштанылга үезинде уругларга бодунуң кадыкшылынче сагыш салып, айыыл чок чоруктуң дүрүмнерин сагырын утпазын республиканың өөредилге яамызы сагындырып турар. Ол ышкаш хостуг үезин шын болгаш хөглүг ажылгаарын, өөредилге чылын чедишкенин доозар кылдыр эки дыштанып, чаа күш кирип алырын база сүмөлөп турар. Ооң-биле чергелештир «Айыыл чок чоруктуң лабораториязы» деп мобильдик комплекстин үнүшкүнүг кичээлдерин база организастаар.

Кызыл хоорайга школачыларга часкы дыштанылга үезинде янзы-бүрү хемчеглер болур. Чижээлээрге, Алдан-Маадыр аттыг Национал музейге «Музей кинотеатрын» база «Монополия» деп стол оюннарының клувун организастаар. В. Көк-оол аттыг Национал хөгжүм-шии театрына «Көк дээрниң

оглу», «Сыгырга» деп шиилер көрүлдөзү болур. Кызылдың элээдилер театры «Нибелунгулар дугайында тоолчургу чугаа» деп шиже школачыларны чалап турар. Тываның Ойнаар-кыстар театры Театр неделязын чарлаан.

К.И. Чуковский аттыг уруглар библиотеказы А.С. Пушкинниң тоолдарына «Лукоморьеже аян-чорук» деп оюннуң программаны база Уруглар номнарының неделязын организастаан.

Март 30-де В. Көк-оол аттыг Национал хөгжүм-шии театрына болур Республиканың юнармейжилериниң бир дугаар «Юнармияның мисс биле мистери-2024» мөөрейинге 14-17 харлыг оолдар, уруглар киржир.

«Мөөрей үезинде юнармейжилер бодун таныштырарына, АК-74 автоматты чазып-чырынга, күш-культурага белеткелениң нормативтерин дужаарына, ол ышкаш национал идик-хеп болгаш чогаадыкчы мөөрейге күжүн шенечирлер» — деп, «Юнармия» регионалдыг штабтың

» Дыштанылга
үезинде уруглар-
га бодунуң кадыкшылынче
сагыш салып, айыыл чок
чоруктуң дүрүмнерин
сагырын утпазын сагын-
дырып турар

удуртукчузу Айдың Шивидек
дыңнаткан.

Мөөрейниң киржикчилерин чогаадыкчы адырның профессионалды, хөй-ниити ажылдакчылары, шериг албанныглар, делегей болгаш россияжи фестивальдар болгаш мөөрейлерниң тиилекчилери үнелеп көөр.

Ол ышкаш бо айда «Кичээнгейлиг бол, угарлыг газ!», «22 шак! Урууңар бажында бе?», «Кичээнгейлиг бол, чуга дош!» деп профилактиктиг акцияларны чарлаан.

/ Арыны А. СОЯН белеткээн.

Школа тудугларын хынаан

Март 24-те Тываның Баштыңы Владислав Ховалыг Таңды кожунда туттунуп турар чаа школаларның тудугларын хынап четкен. Тудуг ажылдары бедик темпилиг чоруп турарын ол демдеглээн.

«Бай-Хаак биле Балгазын школаларының тудуун хынап четтим. Чурттуң Президентизиниң бот-идепкейи-биле

тургустунган «Өөредилге» национал төлөвилелдин боттанылгазы-биле бо ийи школа туттунуп турар. Балгазын школарының тудуу 80 хуу туттунган. Ук тудугда 90 кижжи ажылдап турар. Электри болгаш чылыгыны кошкан. Чаа школаның бодунда чуунду суглар арыглаар дериг-херекселдиг база котельнаялыг. Ам чүгле девискээрин чаагай-жыдар, оран-савазын аштап-арыглаар

ажылдарны доозары арткан. Уруглар сентябрь 1-де бо школаның парталарына олурар ужурлуг.

Бай-Хаак школарының дужаар хуусаазы — ноябрь. Декабрь айда ажылгалче кирир. Ол Бай-Хаактың школаларына Чаа чылдың белээ болур ужурлуг. Бо хүнде школаның үш өөредилге блоктарының бирээзин, ол ышкаш спорт залының корпусун тудуп үндүргөн. Чылыырга-ла, котельнаяның болгаш чуунду суглар арыглаар дериг-херекселдин монтаж ажылдары эгелээр, объектини электри болгаш суг хандырылгазына кожар. Шупту херек дериг-херекселдер саттынган» — деп, Владислав Ховалыг бодунуң блогунга бижээн.

/ Бистиң корр.

Часкы дыштанылгалар мурнунда ...

Март 22-де часкы дыштанылгалар мурнунда республиканың ада-иелеринге Чаңгыс аай бүгү-ниитиниң ада-иелер өөредилгези болуп эрткен. Ажы-төлдүң дыштанылга үезинде айыыл чок чоруу дээш ук хемчеглерни доктаамал чорудуп турар. «Сферум» платформазын таварыштыр онлайн хевирниң конференциязынга 5 муң ажыг ада-ие коштунган.

Бүгү-ниитиниң өөредилгезин ТР-ниң Чазак Даргазының оралакчызы, назы четпээннер херектериниң болгаш оларның эрге-ажыын камгалаар талазы-биле комиссияның даргазы Орлан Сарыглар удуртуп эрттирген. Оон аңгыда, Тываның ИХЯ-ның назы четпээннер херектериниң талазы-биле адырының даргазы Ноябрьрина Петрова, ТР-ниң прокурорунуң оралакчызы Ольга Монгуш, Тывада ОБЯ-ның кол эргелелиниң даргазының оралакчызы Юрий Тарыма, ТР-ниң Кадык камгалал яамызының чаштар психиатры Елена Мунзук, Тываның Эр улус болгаш адалар чөвүлелиниң даргазы Сайдаш Монгуш база тус-тузунда боттарының темаларына илеткелдерни кылган.

Ук хемчегте Тываның девискээринде элээдилерниң кем-херек үүлгедиишкinnerиниң байдалын, ниитилелдин корум-чурумунга дүүшпес мөзү-бүдүжүнүң өөреникчилерниң дыштанылга үезинде айыыл чок чоруун хандыраарының дугайында база илеткээн. Ол ышкаш Сайдаш Монгуш уруглар кижизидилгезинге ада кижиниң ролун бодунуң арга-дуржулгазы-биле холбап тургаш, ада-иелерге чагыг-сүмезин чугаалап, демнии-биле ажы-төлдү кижизидеринче кыйгырган. Ол ышкаш өске кижиниң төлү деп аңгылаашкын турбас, кандыг-даа төл бисти дээрзин ол сагындырган.

Тываның Эр улус болгаш адалар чөвүлели хөй-ниитиниң өөредилгезинге доктаамал киржип турар. Кижизидилге ажылынга ада кижиниң ролу

кончук чугула апарган. Адалар чеже-даа хөй чугаа чок болза, боттарының үлөгер-чижээ-биле кижизидилге ажылын чорудуп турарлар. Ынчангаш бистиң чөвүлеливис бо чылын ажы-төлүвүс-биле кады холдарывыстан туттунчуп алгаш, янзы-бүрү хемчеглерге доктаамал киржирин шиитпирледивис» — деп, Сайдаш Монгуш чугаалаан.

Тываның ИХЯ эргелелиниң назы четпээннер херектериниң талазы-биле адырының даргазы Ноябрьрина Петрова республикада назы четпээн хамаатылар-биле болуп турар кем-херек үүлгедиишкinnerиниң сан-чурагайын таныштырып, амгы үеде оларның саны эвээжээн дээрзин илеткээн. Ол ышкаш интернет четкизинде база элээдилерниң киржилгези-биле кем-херек үүлгедиишкinnerи көвүдээнин демдеглээн. Ажы-төлдү танывазы улус-биле харылзашпазын чагып, интернет четкизинге шын алдынарының дүрүмнерин тайылбырлап, таныштыраары ада-иелерге сүмэлээн.

«Чоокта чаа 4-кү класстың өөреникчизи авазының телефонунга онлайн хевирниң оюнун ойнап олургаш, бузурукчуларның агар санынче 400 муң ажыг рубльди шилчидипкен. Ол уругнуң чүгле виртуалдыг оюнга акшалыг болуксаан күзели болуп турар» — деп, Ноябрьрина Петрова бир чижек-биле үлөшкен.

Илеткелчилер хемчегниң түңнелинде ада-иелер ажы-төлү-биле хөй үени эрттирип, эки хайгаараар, чугаалажыр болза эки, деп чаңгыс бодалга келгеннер. Бо-ла бүгү болуп турар кем-херек үүлгедиишкinnerиниң дөзү ада-иениң ажы-төлүнге тоомча чогу болган. Тыва чон кезээде өг-бүлениң үнелиг чаңчылдарын кадаглап арттырып, сагып чоруу-биле үлөгер-чижек болуп келген. Ол өскерилбес ужурлуг деп, Орлан Сарыглар демдеглээн.

Чыңгис Сааяның тырттырган чуруу.

Кажан чааскаан агаарлап болбазыл

Россия Федерациясында назы четпээн кижжи дээрге 18 хар четпээн кижжи болур. Ынчангаш шупту бичии уруглар, элээдилер база, онза камгалалче кирип турар болгаш, уругларның эрге-хоойлу-биле категориязынга хамааржыр. Камгалал хевирлериниң санында уругларга «комендант шагы» деп адаар хевир база кирип турар.

Уругларның болгаш элээдилерниң хөй-ниити черлеринге дүнеки үеде турарын хоруурун киригени — назы четпээннерниң кем-херек үүлгедиишкinnerин база хайгаарал чок чоруурун эвээжедир кылдыр көрдүнгөн хемчег болурда, база оларның боттарының эргелерин болгаш сонургалдарын камгалаарынче угланган. Шак ыңдыг хемчеглер, кажан уругларның кем-херек үүлгедиишкinnerиниң когараан кижизи апаар байдалдарның тургустунарын эвээжедир аргалыг.

ТР-ниң 2009 чылдың июль 13-те № 1489 ВХ-II Хоойлу езугаар «комендант шагының» ажыл-чорудуун көрүп турар. 18 харга чедир уругларның хоойлу езугаар төлээлериниң үделгези чокка, октябрь 1-ден апрель 30-ге чедир кежээкиниң 21.00 шактан эртенгиниң 07.00 шакка чедир, а май 1-ден сентябрь 30-ге чедир кежээки үеде 22.00 шактан эртенгиниң 06.00 шакка чедир дүнеки үеде турарын чөпшээрес.

18 хар четпээн уруг «комендант шагының» үезинде хамаатыларның массалык-биле чыгып турар болгаш дыштанып турар черлери: кудумчулар, парктар, сесерликтер, стадионнар, бажыңнар чаны, спортчу шөлчүгештер болгаш оон-даа өске черлерге туруп болбас. Хоорай иштинде болгаш хоорайдан дашкаар чоруур транспортка база дүнеки үеде чорууру хоруглуг. Компьютер ойнаар клубтарга, садыглар болгаш хөй-ниити чөмөнниге, дыштанылга черлеринге, рестораннар, кафелер, дискотека болгаш хөглээр клубтарга назы четпээн кижжи дүнеки үеде турбас ужурлуг.

Ада-ие кижжи бүрүзү кезээде ажы-төлүнүң кым-биле, кайда турарын билген турар ужурлуг. Оларның кайда, кым-биле турарын ада-иезинге дыңнадып турар кылдыр ажы-төлдү чаңчыктырар. Ажы-төлүнүң эш-өөрүнүң болгаш оларның ада-иезиниң телефон дугаарларын билген турар. Ажы-төлге кайнаар база кайы хире үеде чоруп турарын ада-ие кижжи бүрүзү кезээде чугаалап турар болза эки.

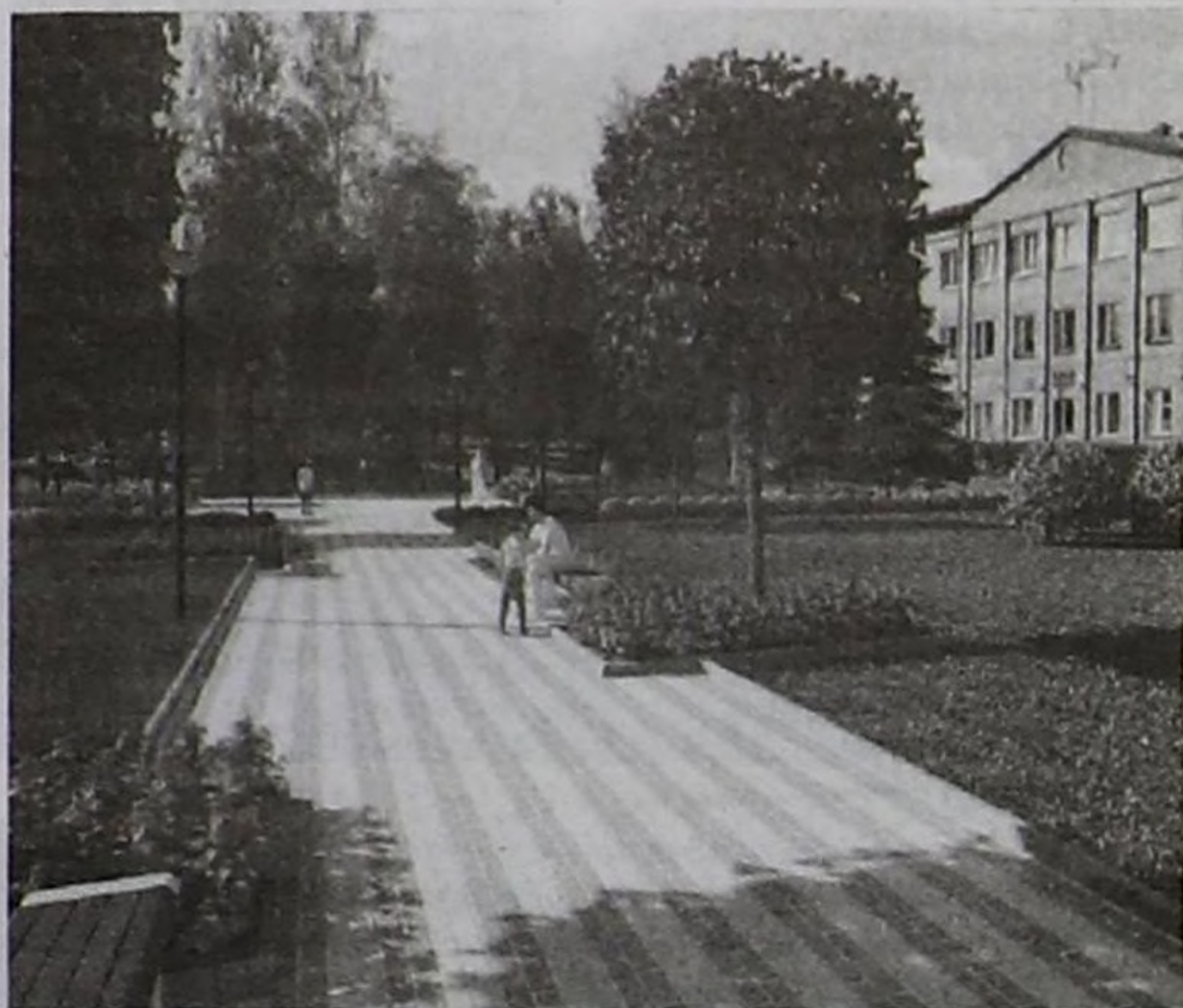
Уруг бүрүзү дүрген дуза чедирер албаннарның телефон дугаарларын билер ужурлуг. Ажы-төлдүң хостуг үезин канчаар эрттиреринче сагыш човаар херек. Дыштанылгалар үезинде уругларга болгаш элээдилерге хөй үени аңгылап бээрин кызыдар.

Бажыңыга чааскаан турар үеде, айыыл чок интернет, кудумчуга болгаш орукка айыыл чок чоруктуң дүрүмнери, өрт айылын тургустуу дээн ышкаш темаларга айыыл чок чоруктуң ниити дүрүмнерин ажы-төлге өөредири чугула.

«Комендант шагының» үезинде назы четпээннерниң ада-иезиниң үделгези чокка турбазының талазы-биле хемчеглерни хажытканы дээш, ада-иеге азы хоойлу езугаар төлээлерге, а ол ышкаш назы четпээннерниң киржилгези-биле хемчеглер эрттирип турар кижилерге хамаарыштыр сагындырыг азы административтиг торгаал онаар дээрзин сагындыраалыңар.

/ Чыжыргана СААЯ.

Бир ай ажыг хонук арткан

МАРТ 15–17 ХҮННЕРИНДЕ «ЧУРТТААР ОРАН-САВА БОЛГАШ ХООРАЙ ХҮРЭЭЛЕЦИ» НАЦИОНАЛ ТӨЛЕВИЛЕЛДИҢ ВОЛОНТЕРЛАРЫНЫҢ АЧЫЗЫНДА 2025 ЧЫЛДА ДЕВИСКЭЭР ЧААГАЙЖЫДЫЛГАЗЫ ДЭЭШ ОНЛАЙН-БАДЫЛААШКЫНГА ЧУРТТУҢ 30 РЕГИОНУНУҢ ЧУРТТАКЧЫЛАРЫ КИРИШКЕН.

Волонтерларның ачызында чурттакчы чон девискээр чаагайжыдылгасы дээш онлайн-бадылаашкын дугайында билип ап, боттарының үнүн берип турар. Чылдан чылче чурттаарыңа таарымчалыг хоорай хүрээлеңи хевирлээр ажылче дыка хей чурттакчы чонну хаара тудуп турар.

«Шын» солунуң эрткен үндүрүлгезинде Бай-Тайга кожуунга чаагайжыдар девискээрлери чырыткан болгай

бис. Бо удаада март 20-нің көргүзүү-биле, эң-не идепкейлиг болган ыраккы Мөңгүн-Тайга кожуун биле эң-не эвээш сан алган Ак-Довурак хоорайны таныштырар-дыр бис.

Бо чылын Мөңгүн-Тайга кожуун чаагайжыдылгаже 2 төлевилелди кириген — кожуун төвү Мугур-Аксында стадионну чаартып база аңаа спортчу шөлду тургузар.

Кошкар-оол кудумчузунда стадионнуң чаартылгасында долгандыр херимнээри бол-

гаш чырыдылгасы кирип турар. Март 25-тиң көргүзүү-биле мугур-аксыжыларның хей кезии бо төлевилел дээш 1643 кижиге соңгаан.

Ол-ла Мугур-Аксында спортчу шөл дээш 19-ла кижиге үнүн берген. Спортчу шөлдүң девискээринге баскетбол ойнаар шөл, трибуна база спортчуларга болгаш аарыкчыларга сандайлар, долгандыр херимнээри, чырыдары база бок октаар урналар тургузары көрдүнгөн.

Ак-Довурак хоорайның чурттакчылары бо чылын 3 девискээрни чаагайжыдар дээш онлайн-бадылаашкында киржип турар.

Хоорай парыгын чаагайжыдар бирги төлевилел дээш ак-довуракчылар 188 кижиге соңгаан. Төлевилел езугаар парктың девискээрин брусчаткалар-биле шывар, биче архитектурлуг хевирлерни тургузары көрдүнгөн.

Ак-Довурактың чурттакчыларының улуг кезии «Ат-алдар

аллеязының» чаагайжыдылгасынче хей кижиге үнүн берген — 1217 кижиге бадылаан. Ук девискээрни херимнеп, чырыдарындан аңгыда, ол черни ногаанчыдар, тускай суггарылга системазын аңаа тургузар. Аңаа тураскаал тургузар ажылдар кол черни ээлээр.

2025 чылда хоорайның чагырга чериниң девискээринде сесерликти база чаагайжыдары көрдүнгөн. Ол дээш 267 кижиге соңгаан. Аңаа база-ла сандайлар, бок октаар урналар, светильниктер тургузар. Ол ышкаш аңаа спортчу болгаш уруглар ойнаар шөлдер тургузары база планнап турар.

Бо дээрже чүгле март 25-ке чедир көргүзүлгө-дир. Онлайн-бадылаашкынның доостурунга чедир ам-даа бир ай бар (апрель 30-ге чедир). Ынчангаш төрөөн сууруңар, хоорайыңар ам-даа чараш, чурттаарыңа таарымчалыг болзун деп бодаар болзуңар-за, онлайн-бадылаашкынга киржиңер. Онлайн-бадылаашкынга киржирде, <https://17.gorodsreda.ru> онлайн-платформаже киргеш, төлевилелдер-биле таныжып, таарышканы объект дээш бодунуң үнүн бээр. Азы болза, хей-ниити черлеринде ажылдап турар волонтерларның дузазын база ап болур. Бадылаашкынга 14 хар четкен элээдилер база киржип болур. Бир кижиге 2025 чылда чаагайжыдар бир төлевилел дээш үнүн кадар.

/ **Алдынай СОЯН.**

2 муң чедир үнүн чыыр сорулгалыг

Россияның база бистиң республикавыстың девискээринде хоорай, суурларда «Чурттаарыңа таарымчалыг хоорай хүрээлеңи хевирлээр» деп федералдыг төлевилелдиң ачызында амгы үениң негелделеринге дүүшкен хей-ниити девискээрлерин кылып турар. Төлевилелдиң кол сорулгасы — чурттакчы чонга оон-даа артык эптиг болзун дээш, хоорай, суурларның овор-хевирин чаартып, чурттуң девискээринде хоорай, суурларның хөгжүүрүңе идиг бээр.

Эрзин кожуунуң төвү Эрзин суурда бо программа-биле кожуун чагыргазының баарыңа улуг-биче-даа чон дыштаныр, спортчу-даа, культурлуг-даа хемчеглерни эрттирип, чоннуң хостуг үезин аяңныг эрттиреринге ажыктыг болзун дээш, сесерликти кылып турар. Ону кылырда, элээн каш чадага чарган дээрзин Эрзин кожуунуң амыдырал-хандырылга талазы-биле оралакчызы Эльза Отсур тайылбырлаан: «Ниитизи-биле

12 сая рубльдиң төлевилели болуп турар. Ол чаңгыс эвес чыл дургузунда уламчылап турар. 2022 чылда ооң турар девискээрин аштап-арыглаар, дескилээр болгаш долгандыр херимнээр ажылдарны кылып чоруткан. 2023 чылда кижиге кылаштаар черлерни брусчатка-биле шывар ажыл чоруттунган. Бо чылгы кылып чорудар ажылдарны чылыг бээрге, май айда эгелээр».

Амгы үеде 2 сая 40 муң рубльга керээ чарары-биле чагыгны кириген. 10 хонук дургузунда чагыкчы-биле ажылдаан түңнелинде, ук ажылды кым кылыры билдинер дээрзин Эльза Отсур демдеглээн.

Бо чылын аңаа узун сандайлар салыр, чагылар тургускаш, «кобра» деп улуг сайгылгааннарны салып, кежээки үеде чонга эптиг болуру-биле девискээрни чырыдар ажылдарны чорудар. Девискээрниң ортузунга концерттер, культурлуг хемчеглер, чогаадыкчы кежээлер эрттирер сценаны база тургузар. Шак ынчаар сесерликтиң ажылы доостур.

Ам болур сесерлик девискээринде уруглар ойнаар шөлчүгешти база кылган. Күш-ажылга болгаш камгалалга беленин шылгаар спортчу шөлчүгеш база белең. «Сесерликтиң болу бээрин чурттакчы чон четтикпейн манап турар. Ылаңгыя аныктарга хостуг үезин шын болгаш чараш кылдыр эрттиреринге кончуг таарымчалыг булуңчугаш болур. Ажы-төлүн эдертип алгаш келгеш, уруглар ойнаар шөлчүгешке ойнадып, боттары сандайларга олуруп алгаш, чугаалажып, спорт-биле-даа өңүктежиң болур аргалыг апаар. Бо шөлчүгеш чүгле ооң-биле кызыгаарлаттынмаан. Маңаа хей-ле яңзы-бүрү солун хемчеглерни эрттирерин планнап турар».

2025 чылда Эрзин суурга «Чурттаарыңа таарымчалыг хоорай хүрээлеңи хевирлээр» деп төлевилел-биле ам-даа ийи төлевилелди боттандырап сорулганы салган. Оларның бирээзинге дайынчы хөделиишкиннерге киржип тургаш, амы-тынындан чарылган маадырларга

тураскааткан «Алдарның аллеязын» чаартыры база хамааржыр. Амгы үеде ТШО-га бажын салган маадырларның ат-сывын мөңгөжидеринге база ол кончуг ужур-дузалыг болур.

Ийи дугаарында, суурнуң төп кудумчузу Комсомольскаяны чаартып, чараштаар төлевилелди база ажылдап кылган. Ону бадылаар ажылды чагырга ажылдакчылары кожуунун болгаш суурун аян кириери-биле, хүн бүрүде уламчылавышаан. «Кожуунушта ниитизи-биле 14 хардан өрү чурттакчы чонувус

саны 2714 кижиге. Апрель 30-ге чедир ол хире үнүн чыыр сорулгалыг 10 ажыг волонтер чонну онлайн-бадылаашкынче хаара тудуп, тайылбыр ажылын чорудуп турар. Амгы үеде бадылаашкын ажылын 12 хууга күүседип алган бис. Ынчангаш чурттакчы чонувусту өскөн-төрөөн кожуунуштуң чаагайжыдылгасы дээш онлайн бадылаашкынга идепкейлиг киржиринче кыйгырып тур бис» — деп, чагырга даргазының амыдырал-хандырылга талазы-биле оралакчызы чугаалаан.

/ **Чыжыргана СААЯ.**

ТЫВАНЫҢ ССРЭ-ГЕ ЭКИ ТУРА-БИЛЕ КАТТЫШКАНЫНЫҢ 80 ЧЫЛЫНГА

Эрткен өйже хая көрнүрге...

Тыва Арат Республика РСФСР-ниң хүрээленинге 80 чыл бурунгаар, 1944 чылдың октябрь 11-де, автономнуг область эрге-байдалдыг бактаап кирген. Бо үеден эгелеп тыва чоннуң намдарына чаа арын ажиттыганы.

Эрткен чүс чылдың 90 чылдарының эгезинде бодаттынмаан ажил-агыйжы, хөй-ниити харылзааларының, экономиктиг чаартылгаларның түңнелинде республиканың шыдал-шинээ көскүзү-биле кудулааны харааданчыг.

Эңмежок мал-маганныг, техникадыг, дериг-херекселдерлиг, специалистерлиг турган хөй адырлыг бараан бүдүрүкчүзү улуг совхозтар буурап дүшкен. Ындыг багай чүүлге үлетпүрнүң, тудугнуң, транспорттуң бүдүрүлгери таварышкан. Ол дээрже бирги ээлчегде янзы-бүрү комбинаттар, бүдүрүлгелер-дир. Бажың тудар, далган дээрбедээр, эт болгаш сүт комбинаттары, тууйбу заводтары, улуг авто ажил-агыйлар, «Тыва кобальт», «Тыва дагдүгү» комбинаттары-дыр... Оларның дыка хөйүн кадагалап, хөгжүдүп ап болур турган.

Ындыг болзажок совет үе-чадада тыва чоннуң чедип алганы үндезин чедишкinnerи төөгү уjur-уткалыг, бистиң салгалдарга үлегер-чижек болур.

Тыва автоном-нуг областың тургустунганының баштайгы айларында-ла ВКП(б)-ниң Төп комитет-ди болгаш совет чазак Тываның экономиктиг болгаш социал амыдыралын социалисттик орукче эде тургузушкуннуң байдалдарына таарыштырар дээш эргежок чугула чүүлдерни кылган. Улуг материал-техниктиг, саң-хөө, транспорттуң база харылзааның, улус өөредилгезиниң, кадык камгалалының болгаш өске-даа социал-культура адыры системаның таваа салдыганы. Ооң каш чижээ.

1945 чылда республикага сес эге база чеди чылдыг школаның, а ол ышкаш Кызыл хоорайга область эмнелгезиниң, Бай-Хаакка эмнелгениң болгаш беш фельдшер-акушер чериниң тудуу эгелээн. Мал ажилын хөгжүдери-биле обласка дуржулга-уксаажыдылга ажилын организаастаар деп шийтипирни үндүргөн. Ол сорулга-биле Тываже көдээ ажил-агыйының 50 специализин чоруткан. Олла шийтипир-биле 1945 чылда область 72 тракторну, 16 комбайнны, сизген кезер 540

машинаны, аът-биле сизген бөлдүрер 170 дырбаашты алган. База-ла 1945 чылда Тываже харылзааның удуртукчу болгаш инженер-техниктиг ажилдакчыларын чоруткан.

РСФСР-ниң Улус комиссарларының Чөвүлели 1945 чылдың февраль 8-те «1945 чылда Тыва автономнуг обласка тус черниң үлетпүрүн, хоорай ажил-агыйын, орук тудуун, улус өөредилгезин болгаш кадык камгалалын хөгжүдөр хемчеглерниң дугайында» доктаалды хүлээп алган.

Тыва араттарның уругларының бүгү-ниити эге өөредилгезиниң дугайында Хоойлунуң бүрүн боттанылгазы тоң чугула сорулга деп санаткан. Кызылга башкылар белеткээр училищени ажиткан, обласче 50 башкыны чоруткан. 1945 чылдың июнь 1-ден тура Кызылга сүт кухнязын болгаш уругларның болгаш херээженнер консультациязын; Иркутскунуң эмчи институтунуң чанынга 30 хире тыва аныяктарны ук институтче дужаап киреринге белеткээр бөлүктү тургузары көрдүнгөн. 25 кижичурттаар аалчылар өргээзин, ийи хөй аал чурт-

таар бажыңны, Кызылга ортумак школаның оран-савазын, 70 км оруктарны, районнарга 9 көвүрүгнү тудуп, Каа-Хемниң кежиин үндезини-биле септеп эгелээн. 1945 чылдың август 15-те ССРЭ-ниң Улус комиссарларының Чөвүлелиниң айтышкыны-биле Тываның дыл, литература болгаш төөгүнүң эртем-шинчилел институтун организаастаан.

СОВЕТ ҮЕ-ЧАДАДА ТЫВАГА КАНДЫГ ҮНДЕЗИН ЧААРТЫЛГАЛАР БОЛГАНЫЛ?

Арат-чоннуң хууда үүрмек амыдыралдан улуг коллективтиг ажил-агыйларже, көшкүн амыдыралдан сууржуң хевирже шилчээнин чүнүң-даа мурнунда демдеглээр апаар. Чогум-на бо чаартылгалар амыдыралдың ханы шынарлыг чаартылгаларын болдурган. Көшкүн араттарның турлагларына эмнелге, школа, клуб болгаш өске-даа социал объектилерлиг суурлар көстүп кээп, көдээ суурнуң амгы омур-хевириниң өзүн быжыглаан.

Организаастыг, материал-техниктиг, саң-хөө-экономиктиг калбак

хемчеглерниң боттанылгазы ооң соонда он-он чылдарда улус ажил-агыйының хөй адырлыг механизастаттыг-ган кезээн хевирлеп тургузарын болдурган. Ол бүгү хемчеглер болбаазырадылга үлетпүрнүң адырлары-биле каттай республикага бүдүн агроүлетпүр комплекзин тургускан.

Республиканың экономиканың көдээ ажил-агый адырының хөгжүлдеси дараазында сан-чурагайлардан көскү. Өске арткан бүдүрүлгелер фондурлары база доктаамал өзүлделиг, 1991 чылдың эгезинде ол 464 сая рубль болган (1983 чылдың өртөктери-биле). Тыва ышкаш бичежек республикага ортумаа-биле 1986—1990 чылдарда этти — 23 муң, сүттү — 74,2 муң, дүктү — 2315 тоннаны, дагаа чуургазын — 47 сая кезекти, тарааны — 137 муң тоннаны бүдүргөн. Он-он муң тракторларлыг, комбайннарлыг, чүкк сөөртүр автомашиналарлыг, өске-даа көдээ ажил-агый техникалыг ажил-агыйлар безин турган.

Индустрия-үлетпүр оруунче Тываның шилчип киргени совет үе-чадада боттанган үндезин чаартылгаларның бирээзи болур. Тус черниң бойдус курлавырларының баазазынга үлетпүрнүң көңгүс чаа адырлары тургустунган: даг-руда, энергетика, хөмүр-даш, ыяш болбаазырадылгазының болгаш өске-даа.

Бүдүрүлгелерниң санында: «Тыва кобальт», «Тыва дагдүгү» комбинаттар, электри станциялары, хөмүр-даш уургайлары, а ол ышкаш тудуг организациялары... 1945 чылды 1990 чыл-биле деңнээр чүве болза, үлетпүр бүдүрүлгезиниң хемчээли 88 катап өскөн. Даг-тывыш үлетпүрнүң кол продукциязы — хөмүр-дашты чылда бир сая тонна чедир, даг-дүгүн — 150 муң тонна чедир, даг-дүгү концентрадын — 30 муң тонна чедир. Тываны Сибирьниң чаңгыс аай энергетика системазына кошканы социал-экономиктиг амыдыралга көскү өскерлишкinnerни болдуруп, күш-ажылды энергия-биле чепсеглээн.

Күрүнениң улуг акшатөгери тускайлап бергени чаа тургустунган тудуг адыры чуртталга бажың-балгадын, өске-даа социал-культура албан черлерин тудар арганы берген. Ылаңгыя 1970—80 чылдарда чуртталга оран-савазының тудуу шапкынчаан. 1989 чылда Тыва бүгү хевирлериниң акшаландырышкынының күсели-биле ажылгалче кирип турары чуртталга

оран-савазының хемчээлиниң талазы-биле РСФСР-ге ийи дугаар черге турган.

Республикага хөй сан-ныг автомашиналарлыг улуг автотранспорт бүдүрүлгелери тургустунган. Кызыл хоорайдан кожуун төптеринге, улуг чурттакчылыг черлерге чедир муң-муң километр оруктар туттунган. Чаа туттунган аэропорт Ил-18, Ту-154, Як-40 дээн чижектиг улуг хевирниң самолёттарын хүлээп алып аргалыг апарган. Тываның суурларының хөй кезиниң чурттакчылары Л-410 болгаш Ан-2 самолёттар-биле аргы-жып эгелээн. «Ангара» болгаш «Заря» марканың амгы үениң хем транспорту 40 муң чедир пассажирлерни 120 муң тонна чедир чүктү дажып, сөөрткен.

Амгы үениң харылзаа чепсектер-биле хандырылга чылдан чылче экижи кел чыткан. «Орбита» станциязын ажылгалга киригени, 1980 чылда Абакан — Кызыл, Кызыл — Тээли аразының радиорелейлиг шугумунуң тудуун доосканы төп болгаш тус черниң телевидениезин көөр арганы берген.

Совет эрге-чагырганың чылдарында чоннуң материалдыг чаагай чоруун бедидериниң талазы-биле улуг программалар боттанган. Хөй-ниитиниң хереглел фондурлары доктаамал өзүп келген, ооң күсели-биле пенсия хандырылганы, пособиелер болгаш стипендиялар төлээшкinnerин, халас эмнелге база өөредилгени, төлөвирлиг шөлээни, санаторийлер болгаш дыштанылга бажыңнарына путевкаларны төлөп берип келген. Чурттакчы чоннуң кижичүрүзүңге онааштыр акша орулгалары 1970 чылда 709 рубль турганындан 1990 чылда 1965 рубль чедир өскөн. 1990 чылда чоннуң шыгжамырларының түңү 160 сая рубль четкен. Ол чылдарда өөредилгениң, кадык камгалалының адырлары хөгжүлдениң канчаар-даа аажок оккур базымнарын кылган, эртем баазазы, культура, уран чүүл, чогаадыкчы эвилелдерниң, театрның, ном үндүрер черниң, парлаганың, радио болгаш телевидениениң ажылы көскүзү-биле хөгжээн.

Ханы социал-экономиктиг чаартылгаларның түңнелинде совет үе-чадада Тывага амыдыралдың чаа омур-хевирини — хүндүткел, бот-боттарына дузаламчы, күш-ажылга ынакшыл, харысалга, бедик мөзү-шынар быжыккан.

/ Артур ХЕРТЕК.

Лада Гранта — улуг белек

Альберт Ондар Сүт-Хөлдүн Кызыл-Тайга деп ырак-узак суурундан ойнадып алган машинасын алыр дээш бүдүн өг-бүлөзи-биле чедип келген. Бо болза ооң назынында бир дугаар улуг ойнадып алышкын болган. Дүжүм бе, түлүм бе деп, бүзүрөвейн турганын ол сактып чугаалаан.

«Бо Лада Гранта черле бистии болур дээрзинге өөм ишти хөлчок бүзүрөп турган, ол дугайында үш хонуктуң дургузунда кулаам уюктап келди, бүдүү билир кижиле ышкаш. Ооңуу ышкаш болду-даа ынчаш. Авам акушерлеп ажылдап турган, малчын коданнарже чалалгаларже чедип, чеже хире херээженнерниң караан чырытпаан, чаштарның алгызын дыңнаваан кижиле. Соң-даарта бо буянның үүлө ооң ажы-төлүңге хары болуп чедип келгени бо-дур. Бо акцияның организакчыларына улуу-биле өөрүп четтирип тур мен» — деп, А. Ондар демдеглээн.

Ондарларның өг-бүлөзінде үш ажы-төл бар: ийи оол, бир уруг. Шуптузу

өглүг-баштыг. Альберт Ондар барык 20 чыл хире хөмүр-даш уургайыңа ажылдааш, чоокта чаа хүндүлүг дыштанылгаже үнгөн. Ам кырган-ача ачыла-

рын алчып олурад.

Улуг белек алыр дээш келген өг-бүлө кайыын хол куруг кел чыдар боор, торттук келген. Ында Лада Гранта

машинаны дүрзүлээн.

Альберт Ондарның өөнүң ишти Өлзеймаа Ондар база эмчи кижиле, оларның ийи ажы-төлү иезиниң изин истеп,

эмчиниң салым-чолун шилип алган.

/ Бистиң корр.
Буян ООРЖАКТЫҢ
тырттырган чуруу.

Тыва база кажыыдап турар

2024 чылдың март 22-ниң хүнү Россияның чонунга кажан кезээде кажыыдалдың «кара пятницазы» болуп артып каар. Ооң-биле кады россияжи чоннуң чаңгыс деминиң улам быжыккан хүнү апаар.

«Крокус Сити Холлдуң» концерт залына болур «Пикник» рок-бөлүктүң концертинче өг-бүлөзи, уруг-дарыы-биле кады хөй кижилер чедип келгеннер. Оларның чамдыызы ол концерт залына амы-тынындан чарлыр, кемдеп-көргээр, эргим кижилеринден кажан кезээде чарлыр, ажыг-шүжүгге таваржыр деп чүве ынчан кымның-даа сагыжында чок.

Концерт эгелээр мурнуу чарында террористер концерт залының автоматтарлыг киргеш, чүнү-даа чарлап чугаалавай, ыт чокка кижилерни боолап эгелээн. Кижилер корткаш, сандайлар адаанга чыдып, залдан мурнун былаажып, дезип үнүп эгелээннер. Террористер залдың балконун болгаш дээвириң чазылдырыпканнар. Концерт залы өрттенип эгелээн.

Россияның хөй национал чонунуң эң берге байдалдарга безин кончук быжыг чаңгыс деминиң бир херечизи — концерт залының хөл уштур черинге ажылдап турган школары оолдарның эрес-дидим чоруу болган. Ислам Хали-

лов, Артем Донсков, Никита Иванов олар террористер адып эгелээр, дезип чоруй барбайн, коргуп девидээн кижилерни баштап алгаш, оларга билдингир өрээлдерни болгаш коридорларны дамчыштыр даштыгаар; айыыл чок черже, үндүр эдертип үндүргөн.

Концерт залында террорисчи үүлгедиг дугайында медээлер кээрге, айыыл чок чоруктуң болгаш оперативтиг албан черлериниң, полицияның, өртке удур албанның ажылдакчылары ол-ла дораан-на айыыл-халапты чайладыры-биле «Крокус Сити Холлдуң» чорупканнар. Олар ону долгандыр бүзүлээш, камгалал ажылдарын чорудуп кирипкен. «Крокус Сити Холлдуң» кырында кижилерни дүжүргөн, концерт залының иштинге артып калган кижилерни дилеп тып,

дүргөн дуза чедирер эмчилерге дамчыдып берип турган. Террорисчи үүлгедиг болган черге дүргөн эмчи дузаның 70 ажыг бригадалары ажылдап турган. Камгалал ажылдарын шалыпкын чоруткан-даа болза, кижилерниң чамдыызы амы-тынын камгалаар арга чок болган. «Кара пятница» хүнүнде 180 ажыг кижиле кемдээн болгаш балыглаткан, 139 кижиле амы-тынындан чарылган. Оларның аразында 3 бичии ажы-төл, Арменияның, Белоруссияның болгаш Молдавияның хамаатылары бар болган. Март 26-ның хүнүнде дилээшкин болгаш камгалал ажылдарын соксаткан.

Террорисчи үүлгедигге киришкенге каразыттырган 11 кижиниң чамдыызын тускай даалгалыг албан черлериниң ажылдакчылары туткан. Туттурганнарның чамдыызы

«Крокус Сити Холлдуң» террорисчи халдаашкынга киришкен миннип өчээр. Террорисчи чорукту үүлгеткеннерни тудуп алган болганда, организакчыларны удавас илередип тып, тудуп алыры чайлаш чок деп РФ-тиң тускай даалгалыг албан черлериниң ажылдакчылары санап турар.

«Крокус Сити Холлду» болгаш аңаа чыылган кижилерни озал-ондактан чайлады, айыыл-халаптан камгалаар хүлээлгелиг кижилер террористерге күштүг удурланышкынны көргүспээнинге хамаарыштыр истелгени айыыл чок чорук албанының ажылдакчылары эгелээн.

Москва чоогунда Красногорск хоорайда улуг садыгнаймаа болгаш дыштанылга комплекзи «Крокус Сити Холлдуң» концерт залына март 22-де амы-тынындан чарылган кижилер дээш Россия болгаш бүгү делегейниң чурттарының чоннары кажыыдап турар.

Март 23-те Тываның Чазаның Аппарат хуралы кажыыдалдың минутазындан эгелээн. Тываның Баштыңы кажыыдалды республиканың чонунуң болгаш бодунуң мурнундан илереткен.

«Бодунуң болгаш хөй националдыг Тываның мурнундан амы-тынындан чарылганнарның төрелдеринге болгаш чоок кижилеринге ханы кажыыдалды илередип тур мен. Бо

берге үеде шыдамык болгаш сагыш-сеткилдин быжыын, кемдээннерге дүргөн сегирин күзедим» — деп, Владислав Ховалыг соцсеткилерде бодунуң блогунга бижээн.

Россияның Президентизи Владимир Путинниң чарлааны кажыыдал хүнү март 24-те республикада эрге-чагырга бажыңнарының кырында күрүне туктарын чавызадып бадырган. Хөй кижилер чыгыр оюн-тоглаа, концерт болгаш спортчу хемчеглерни соксаткан.

«Крокустуң» ханазының чанынга тыттып келген мемориалга кижилер бо хүннерде хөйү-биле кээп, чечектерни болгаш бичии уруглар ойнаарактарын салып, чулаларны кысып турар. Террорисчи үүлгедигден амы-тынындан чарылганнарның чуруктарын оларның төрелдери болгаш чоок кижилери эккеп турар.

«Крокус Сити Холлдуң» концерт залына март 22-де болган террорисчи үүлгедигниң даартазында дораан Тываның найысылалы Кызыл хоорайның «Южный» микрорайонда «Кызыл — Москва» архитектурлуг объектиниң чанынга анык оолдар, уруглар чечектерни салып, чулаларны кывысканындан кажыыдалдың мемориалы чайгаар-ла тыттып келген. Бо хүннерде база мемориалга Тываның чурттакчылары кээп, террорисчи акциядан амы-тынындан чарылганнар дээш кажыыдап, балыглаткан кижилер дүргөн сегирин күзеп турар.

/ Ш. ЛОПСАН белеткээн.

МАРТ 27 — БУГУ-ДЕЛЕГЕЙНИҢ ТЕАТР ХУНУ

Сылдыс-Шокар маңын салбаан

Тываның В. Көк-оол атыг Национал хөгжүм-шии театры төрүттүнгөн хүнү болгаш культура ажылдакчыларының профессионал байырлалын уткуштур көрүкчүлеринге онзагай белек — “Эгил, эжим, эгил” деп шииниң 25 чыл оюн демдеглээн солун кежээни бараалгаткан.

Ол кежээ сураглыг режиссер Алексей Ооржак чораан болза, көрүкчүлерниң изиг адыш часкаашкыннарын хүлээп ап, хемчегниң кол маадыры болуп, шииниң канчаар тургустунганын ынак көрүкчүзүңге кончуг солун кылдыр төөгүп бээр турган ийик... Ооң кол маадыры — Сылдыс-Шокарның бо хүнге чедир маңын салбаанынга ол кайы хире өөрүүр турган ирги деп шииниң баштайгы кижикчилери болгаш ону кады тургусчуп турган артист эш-өөрү алдарлыг режиссерун ол хүн дыка-ла чоктааннар боор.

Өскүс оол биле кулунчактың найыралының дугайында төөгүгө үндөзилээн тыва хөгжүм херексели — игилдиң тывылганының дугайында тоолчургу чугаа — шииниң кол утказы. Тыва чоннун национал аажы-чаңы, тыва эр кижиниң чарылбас эжи — аътка хамаарылга, кижилерниң аразында найырал, хүндүткел, саттыныкчы чорук, чашпаа чорук, шынчы ынакшылды чаңгыс шииде көрүкчүлерниң сагыш-сеткилинче өрүмнөп кире бээр кылдыр көргүскени мынча чылдар дургузунда сценадан дүшпейн турарының чылдагааны ол. Ол бүгүнү шииге көргүзүп, эң-не негелделиг көрүкчүнүң сонугралын чаалап алган шииниң авторлары салым-

чаяанныг режиссер Алексей Ооржак биле чоннун ынак артизи сураглыг Шириин-оол Хертек. Оларның кылган ажылы бо хүнде элөп читпес алдар болган. Оон аңгыда, ол шиини тургузуп турган команда кончуг чогаадыкчы, демниг ажылдап турганын эң бир дугаар Сылдыс-Шокарның овор-хевирин ойнаан РФ-тиң болгаш ТР-ниң улустуң артизи Галина Мунзук сактып чугаалады:

— Бо шииге кулунчакты ойнаар силер дээрге ооң мурнунда шиилерге, күжүгөн, дилгижекти ойнап турган болгаш, дириг амытан ойнаарынга тааржыр болган кижидир мен аа деп бодаан мен. Кажан шиини белеткеп эгелей бергенде, шуут коргуп эгелээн мен. Бирээде, ол ынчан шииде ойнап турган артистерниң аразындан мен эң улуу — 40 харлыг турган мен. Ийиде, кулунчакты ойнап турар болганда, ооң халыыр, шураар сценалары дыка хөй болгаш, кижидораан шылай бээр. Бо-даа болбаан чүведир, эки белеткел херектир деп билгеш, шыңгыс белеткенип эгелээн мен. Чүгө дизе артист кижиде каныг-даа рольга белен турар ужурлуг болгай, ылаңгыя күш-шыдал талазы-биле.

Кажан бо шиини сценага чаа-ла чаңгыс катап ойнаанывыс соонда, 1998 чылда, Алексей Ооржак Туганлыг деп фестивалга киржир дээн. Эгезинде девидеп-даа турган болзувусса, дыка амыраан бис. Ол фестивалга бистиң шиивисти улус дыка сонуграан. Ынчан мээң адым “Эң дээр херэзжен роль” деп шаңнал алыр кордакчылар аразынче кире берген болган. Кажан шаңналдар тыпсып эгелей бээрге, ол шаңналды

өске татар артистке берген. Ынчалза-даа кордакчылар аразынче ады кирерге безин, меңээ дыка өөрүнчүг болган. Өөрүшкүм чажырбайн, режиссерувус Алексей Кара-ооловичиге меңээ мындыг чараш овор-хевир ойнаар арга бергени дээш четтиргеним илередип турганым ам-даа утпаан мен. Ол-ла хүннүң кежээзинде Ингушетиядан коллегаларывыс келгеш: “Силерге шаңнал бербээзинге хомудап тур бис. Ынчалза-даа бис боттарывыс “Оскарывыс” силерге берип тур бис” — дээш, меңээ бичии статутка берген. Ооң соонда-даа өске фестивалдарга база киржип турган, шаңналдары хөй шиивис чүве.

Ол үеде бо шиини тургузуп турган бөлүк тыва эр кижикандыгыл, тыва кижиниң ыдык малы аът, аңаа камныг хамаарылгазын, эрги болгаш амгы үени каттай хаара көргүскени, игил дугайында тоолчургу чугаа-биле холбааны дыка чараш. Шииде аъттар колдаан болганда, колдуунда хөй шимчээшкinner шииниң утказын улам күштелдирип турган. Ону Тываның алдарлыг артизи Орлан Монгуш тургускан чүве. “Эгил, эжим, эгил” бо хире чылдар дургузунда көрүкчүнүң сонугралын тудуп турар болганда, ам-даа үр үеде театрның чоргаарлары арны болуп артарынга бүзүрээр мен — деп, хөйге билдингир артист Галина Максимова чугаалады.

1998 чылда Казанга болган фестивалга тыва театр жюрииниң болгаш көрүкчүнүң сонугралын дораан чаалап ап, хөйүн көргөннерни безин кайгадыпкан дээрзин ынчан өске театрларның режиссерлары-даа, артистери-даа чугаалажып турган деп,

ТР-ниң алдарлыг артизи Орлан Монгуш сактып чугаалады:

— Алексей Кара-оолович шиини сала бергенде, дыка негелделиг болгаш, ажылды дыка шынарлыг кылып турган. Кажан бо шииниң шимчээшкinnerин тургузар сен дээрге, аъттың аажы-чаңын, маңының хевирлерин кончуг кичээгейлиг өөренип, көрүп алгаш, шимчээшкinnerни, танцы-самын чогаадып тургускан мен. Дириг амытанның маңын кижилерге өөредип дыка берге болган. Ол шииде онза чүве чүл дизе, шупту аъттар чаржып үнүп келгенде, кезек када шимчээшкinnerни оожургадып (рапит) көргүзүп турар. Ол чүүл артистерниң боттарынга-даа, көрүкчүлерге-даа дыка сонугранчыг болган. Шиини соонда өске театрларның артистери чедип келгеш: “Сактырывыска, Сылдыс-Шокар дээрде булуттар аразында маңнап чоруур ышкаш болду” — деп чугаалап турдулар. Черле ынчаш, режиссернун удуртулгазы-биле демниг ажылдаанывыс багай эвес түңнелдерлиг болган. Ынчан 1998 чылда фестивалдың база бир кол шаңналы — “Эң не эки танцы-сам талазы-биле шимчээшкinner” деп шаңналын алган чүве. База бир меңээ өөрүнчүг чүве, бо шиини катап тургузар ааскежиктиг болдум. Бо удаада хореограф эвес, а режиссер кылдыр. Театрның анык артистери дыка эки ойнап турар. 25 чыл оюнда үшкү салгал бо шиини ойнап турары бо. Бодаарымга, бо шиини бисти ажыр чурттаптар боор. Бодум хуумда алдарлыг режиссер Алексей Кара-ооловичиниң арга-сүмезин ап, кады ажылдап чораанымга чоргаарланмас аргам чок. Ооң ачызында

хөй-хөй фестивалдарга киржип, чаа-чаа чедишкinnerни чедип ап чорааны-высты артистер шупту миннип чоруур-дур бис.

Сураглыг режиссер А.К. Ооржактың тургусканы “өлбес” шиилериниң бирээзи “Эгил, эжим, эгил” деп шиини хөй санныг фестивалдарга шаңналдыг черлерни ээлеп турган: 1998 чылда Казань хоорайга болган делегей чергелиг фестивалдың лауреады, 2002 чылда Иркутск хоорайга болган “Сибирский транзит” деп делегей чергелиг фестивалдың дээди шаңналының эдилекчизи, 2005 чылда Брест хоорайга болган “Белая Вежа” деп делегей чергелиг фестивалга “Эң дээр шиини” деп үнелелди алган. Сылдыс-Шокар маңын салбас, четпээн черинге албан чедер.

25 чыл бурунгаар шииниң тургузукчулары болгаш шииде киржип турар артистерниң адын бижири артык эвес. Мугур харлап турда, олар эргелиг.

Авторлары — Хертек Шириин-оол, Алексей Ооржак; Тургускан режиссеру — РФ-тиң алдарлыг артизи, ТР-ниң улустуң артизи Алексей Ооржак;

Чурук каасталгазы — РФ-тиң болгаш ТР-ниң алдарлыг чурукчузу Валерий Шульга; Хореограф — ТР-ниң алдарлыг артизи Орлан Монгуш; Үн оператору — Манас Монгуш;

Арын чараштаар, грим салыкчызы — ТР-ниң культуразының алдарлыг ажылдакчызы Людмила Волошина;

Хеймер Кадынны — ТР-ниң улустуң артизи Луиза Мортай-оол;

Шыдар-Байны — ТР-ниң улустуң артизи Олег Сат; Кускун-Хааны — ТР-ниң улустуң артизи Леонид Каң-оол;

Хараанны — РФ-тиң алдарлыг артизи, ТР-ниң улустуң артизи, Саха (Якутия) Республиканың алдарлыг артизи Эдуард Ондар;

Шилги бени — РФ-тиң уран чүүлүнүң алдарлыг ажылдакчызы, ТР-ниң алдарлыг артизи Эльвира Докулак;

Баланы — ТР-ниң улустуң артизи Станислав Ириль;

Сылдыс-Шокарны — РФ-тиң алдарлыг артизи, ТР-ниң улустуң артизи Галина Мунзук ойнаан.

Хөй аъттар: ТР-ниң уран чүүлүнүң алдарлыг ажылдакчызы Светлана Белова, ТР-ниң алдарлыг артизи Анай-Хаак Донгак, ТР-ниң улустуң артизи Саяна Сат.

/ Сорунза МОНГУШ.

Чурукту интернеттен алган.

Эмчилерге мөгейиг

2024 чылдың февраль 27-де республиканың 2 дугаар эмнелгезинге кадымның байдалы-биле чыдып эмнеттим. Ол эмнелгениң кол эмчизиниң хүлээлгезин күүседип турар Аржаана Күдер-ооловна Эникпен мени чазык-чаагай уткуп-хүлээп алгаш, эмнедири-биле чыттырып алды. Эникпен эмчиниң-даа, сестраларның-даа ажылынга аажок эки бердингени мени болгаш кады эмненип чыдар улусту кайгатты.

/ А.К. Эникпен.

Эмчи аарып чыдар улуска эмнээринге көрдүнгөн болгаш кылыр ужурулг чүүлдерни тайылбырлап бээрге, олар оңу күүседип турдулар. Эмнери болгаш УЗИ эртери халас. Эмнелгениң аш-чеминиң шынары болгаш ассортиментизи эмнедип чыдар улуска аажок таарышкан. Эртенги, дүшпөткө, кечээки чемнерден аңгыда, немелде чемнер-биле (чимис аймаа, кефир, томат хандызы, омлет) хандырып турар. Хүнде алды катап чемгерер. Чамдыктарывыс баштактанып: «Эмчи чериниң амданның чемин чеже халас

чиир боор, эпчогун, дүрген чанар болза эки боор» — деп-даа турдулар.

Эмнелгедө чыдар улус өрээлдериниң иштин аш-таары, өрээлдер чырыдары, температура чуруму эки. Бо эмнелгени эш-өөрүмгө болгаш төрөлдөргө кадыын эмнедип, быжыглап алырынга сүмөлээр-дир мен. Тывавыста база ховар дээн эки эмнелге албан чери болду. Эмнелгениң улуг эмчизи Аржаана Күдер-ооловна ажылын ак сеткилдиг

удуртуп ажылдап турар. Хүндүскү эмчи сестразы Саяна Николаевна Натпит-оол, хонуп ажылдап турар эмчи сестралары: А.Э. Ховалыг, Ч.Б. Саая, В.Э. Доңгак база Кочетов суурдан чаңгыс чер чурт-туг дунмам Лина Анатольевна Оюн ол эмнелгедө ажылдап турарынга чоргаарланмас аргам чок болду.

Бо эмчи сестралары эмчиниң берген даалгазын кончуг шыңгы, негелделиг, кызымак күүседип турдулар. Аарыг кижиниң ажаалдазын биче эмчи сестралары — Л.Э. Доңгак, А.А. Оюн, Ш.С.

Ооржак база боттарының хүлээлгелерин ак сеткилдиг күүседип, кызымакай ажылдап турарлар.

Ынчангаш оларга аарыг улусту эмнеп турарынга чоргаарланып, мөгейбишаан, ажил-ижинге чедишкinnerни, өг-бүлезинге, амыдырал-чуртталгазынга аас-кежикти, ам-даа бурунгаарлап, алдаратка төлөптүг болурун күзеп ор мен.

/ Сергей ТЫРТЫК.

Магалыг-ла кырган-ава

Беш ажи-төлүнүң иези, сес ачының энерелдиг кырган-авазы, күш-ажылдың хоочуну Кызыл-Уруг Доңгак-оол Санчат-оол аныяндан-на уран талантылыг, улустуң ырларын онзагай, тааланчыг күүседир кижиге. Школа-интернатка поварлап чорааш, хүндүлүг дыштанылгаже үнгөш, хой-мал өстүрүп ажылдаан. Уруг-дарыын эртем-билигге чедирип, өглөп-баштап, бут кырынга тургузуп каан буянның өгбө. Чажыды Борис Санчат-оол-биле өгленгеш, 53 чыл эгин-кожа демнежи чурттап чоруурлар. Ажил-ишчи, кечээ Кызыл-Уруг Доңгак-оол аныяктарга мындыг чагыг-сүмезин шүлүк аяны-биле бижип, кыйгырган.

МАЛЫҢАРДАН САЛДЫНМАҢАР!

Узар сугнуң унун дургаар
Улуг ак-ак өглер турлар.
Угбашкылар уруг-дарыы
Улуг чуртун ээлеп
арткан.

Кара-Сугнуң кадыр ийде
Хаак, талдар

чараш-ла-дыр.
Катмышкылар оолдары
Кадам хоюн дозуп
чорлар.

Ол-дур харын, кончуг
шын-дыр,
Оон артык кижик
турбас.

Малыңардан
туттунуңар,
Магалыг-ла чурттаар
силер.

Дайын-чааның
кончуун көргер,
Даажы дендеп,
соксавайн тур.
Даштын малың
бар-ла болза,
Дадай дивес,
түрөвес сен.

Даттыг демир
аштаттынмас —
Дайын уржуу
оон-даа дора...

Малыңардан
салдынмаңар,
Бажын ажыр
өстүрүңер!

Эрес-кежээ
малчынназа,
Эктиң бедик
чоргаар болур.

Хоочун-биле ужурашканым

Эрткен чылын «Полковниктин сактыышкыны» деп мал оорунга удур демисел дугайында номум чырыкче үнгөн. Ында Танды кожунун иштики херектер килдизинге мал оорун истеп, кады ажылдап чораан эштеримниң дугайында бижээн мен. Аңаа оор тутар шолла аттыг «Биче-оол» деп улуг акыйны номга бижиир дээш тыппаан кижиге мен.

2024 чылдың февраль 27-де республиканың 2 дугаарлыг эмнелгезинге кадымның байдалы-биле эмненип чыткаш, аңаа таварышкаш, эрткен барган ажилывысты чугаалажып, хөөрөштивис-даа. Ынчангаш тыттып келген кижиниң — Ш.М. Биче-оолдун дугайында бижикседим.

Шулун-оол Маадыр-оолович Биче-оол 80 харлыг, Тес-Хем кожунунуң Шуурмак суурда чурттап турар. Тыва Республиканың алдарлыг ажилдакчызы, Тес-Хем кожунунуң хүндүлүг чурт-такчызы, «Шуурмак суурнуң нояны» деп аттың эдилекчизи. Иштики херектер органының хоочуну, милицияның курла-вырда капитаны. Ол аттардан аңгыда, херек сыңмас хөй санныг албан черлериниң медальдары-биле шаңнаткан. 1968—1984 чылдарда ИХК-ге ажылдап чораанын сактып чугаалаарга, дыка солун болду.

1968 чылдың ноябрьда Өвүр районнуң ИХК-зинге КАИ инспектору болуп ажылдап эгелээн. 1969 чылда Тес-Хем районга дужаал-биле таңныл чериниң кезээнге

ажылдадып турган. Эрзин база Тожу районнарының өңчү-хөреңгизиниң бараанныг шыгжамырларын кадарар кезек Самагалдай суурга турган. Ооң соонда кезек дүшкен, чүгө дээрже Эрзин район боттары харылаар кылдыр хүлээнип алган.

1971 чылда Барыын-Хемчик районнуң ИХК-зинче улуг истекчи кылдыр ажылдадып чоруткан. Үш чыл соонда ИХК-ниң истелге кезээниң даргазынга 1979 чылга чедир депшип ажылдаан. Барыын-Хемчик кожунга истекчилеп ажылдап тургаш, дыка берге аар кем-херектерни, мал оорун истеп чораан. Ооң сактыышкыннарын бижип көрейн.

Шекпээр совхозтуң Ак деп черинден бир машина хойларны билдинмес оорлар алган медээ келген. Ш.М. Биче-оол оор херекти истеп кээрже, Чөөн-Хемчик райондан малчын кижиниң аалында хойлар ыдын дыңнаанын бир кижиден медээни алган. Ону алган соонда, малчынның аалынга чеде бээрже, оорлар хойларның хураганнарын арттырып каан болган. Хураганнарны машинага чүдүрүп алгаш, чоок малчын аалдарның турлагларын кезип чорааш, Хөңделенде аалга чеде бергеш, хураганнарны машинадан дүжүрүп салып-тарга, авалары алгыржып халчып келген, шүптү 50 хой. Кадарчызы оор дескен, сөөлүндө туттурган.

1980 чылда Танды районнуң ИХК-зинге ийи чыл иштинде истекчилеп турган.

/ Ш.И. Биче-оол.

Бир чазын Балгазын суурнуң садыын оор алган дээрже, байысаакчы-биле кады ону истеп чорупкан. Ол херекти истеп турда, бир малчын кижиге келгеш, «Арыг-Бажындан бо дүне инектеримни оорлай берген» — деп медеглээн. Харылап турар девискээри боорга, байысаакчыны Балгазын суурга арттырып кааш, инектерни оорлаан черге чеде бергеш, истерин тодарадып көөргө, Кур-Чер суурже углаан болган. Аңаа даң бажында чеде бергеш, кудумчулар кезип, дыңнаалап турда, бир уруг чедип келгеш, бо дүне аъдын оорлаанын дыңнаткан. Бо суурда үргүлчү оорланыр улус бар, оларны таныырын чугаалааш, бажынын айтып берген. Оорлаан инектери-биле кады оларны туткан. Бай-Хаактың милициязынга оорларны түр када сукулап кааш, улаштыр Владимировка совхозтуң директорундан мал

чүдүрер машина алгаш, Кур-Чер суурда кажаалап каан оор алган инектерни чүдүргөш, Владимировка фермазынга кадартып каан. Балгазынның көдээ совединге олурда, Бай-Хаактан 11 инекти оорлаан дугайында телефоннаан.

— Каш инек хавырып алдың, аразында ыт бар-дыр бе?

— Ийе, 11 баш инек, аразында ыт бар-дыр — деп харыылаан.

— Бай-Хаактан оорлаан инектерни тыпкан-дыр сен? — дээрже, оорлар инектер оорлаанын өчүп бергенер. Ш.М. Биче-оол инектерни элперинге эгиткен.

Херек кырында Арыг-Бажындан кадарчы инектерин оорлаткан деп меге медээ кылгаш, ооң-биле тудатлаан малын үндүр бижидер деп турганын өчүп берген болуп турар.

Оон ыңай ноябрь 7-де Тандының партия райкомунуң секретары Ооржактың инээн Межегейден оорлаан деп медээ келген. Ону истеп «УАЗ»-тыг орус чолаачы-биле кады чорупкан. Межегей ховузу машиналыг кезип олурда, ховуда дилги бир чүвө чип турганын эскерип кааш, аңаа халдып чеде бээрже, оор алган инектиң ишти-хырыны болган. Инек соккан черниң көрүлдөзүн кылырга, «УАЗ» машиналыг улус инекти дүүрге боо-биле боолааш, ишти-хырын ужулгаш, бажын одура кескеш, кежи-биле хөвээр чүдүрүп апарган болган. Ол инек соккан черге бир кижиге холун солунга чоткаш, октапкан болган. Солунну хынап көөргө, Кызыл хоорайның

Комсомольская кудумчузунда адресин бижип каан болган. Бажының ээзи Сукпакта геологтар даргазы солунну номчуур дээш, алганын чугаалаан. Ооң изи-биле оорларны туткаш, инектиң ээдин ээзинге эгиткен.

Маадыр-оол Шулу-оолду Тандыдан Чөөн-Хемчик, Улуг-Хем районнарның ИХК-леринче ажылдадып чоруткан. Улуг-Хем районнуң ИХК-зинге ажылдап тургаш, кадының байдалы-биле пенсияже үнгөн.

1986 чылда Шуурмак суурнуң партия секретарына, 1991 чылда Шуурмак суурнуң чагырыкчызынга соңгуткаш, аңаа 2001 чылга чедир ажылдаан.

Ол амгы үедө ажи-төлү биле Шуурмак суурда малчыннап турар. Үш оолдуг, 3 кыстыг. Дөрт уруу дээди эртемниг: экономист, эмчи, зоотехник база агроном, бир кижиге ортума эртемниг, бир кижиге малчын. Уруглары ачазының ажылдап чораан черлеринге төрүттүнгенер — улуг уруу Өвүрге, ийи дугаары биле улуг огул база хеймер уруу Барыын-Хемчиктин Кызыл-Мажалыкка, ортун огул Тандының Бай-Хаакка, хеймер огул Шуурмакка төрүттүнгөн.

Кады ажылдап чораан өгбөм 2024 чылдың январь айда 80 харлапкан. Ол хирезинде амдыгаа чедир солун-сеткүүлдү көстүк чокка номчуп чоруур.

Шулун-оол Маадыр-ооловичиге ам-даа узун назынны, кадыкшылды, ажи-төлүнүң аразына үлегерчижээн көргүзүп, бараан болурун күзеп каайн.

/ Сергей ОЮН.

Хүндүлүг чонувус!

Хүн дег чырык эргим ававыска, кады төрөөннери, биске, 2024 чылдың март 15-те хөрек-чүрекке аар балыг болган багай дыңнадыг-бижик келген. Ында Украинада дайыннарга удур демисешкен тускай шериг операциязының дайынчызы болуп, Ада-чуртун камгалажып, чонга

амыр-тайбың чуртталга дээш чаалашкан төлөптүг оолдарның аразына мурнуку одуругга эрес-дидим чоруун көргүзүп чорааш, 2023 чылдың ноябрь 21-де изиг тулчуушкун үезинде маадырлыгы-биле амы-тыннан чарылган бистиң маадыр оглуус, акывыс, дуңмавыс **Шаанак Базыролович Иргиттиң** мөчүзүн тодарадып, тып алганын, ам бо хүннерде Тываже эккээр дугайында дыңнаткан.

Тамчык-дыжын харамнанмайн, тайбың дээштиң хары черге бажын салган Шаанак Базыролович Иргит эр кижиниң Ада-чурт камгалаар ыдыктыг хүлээлгезин бедии-биле күүсеткен. Ол Запорожье облазының Новопокровка суурун хостаар даалга-биле, изиг тулчуушкун үезинде мурнуку шугумга кады чораан эш-өөрүн баштап алгаш чоруп тура, дайынның чакпыл огунга хенертен таваржы берген. 2023 чылдың ноябрьдан бо үеге чедир оглуус сөөгү ак-көк дээр адаанга, «серая зонага», дайынның кададының адаанга чыткаш, чаа алдыг болуп турар.

Шаанак Базыролович Иргит улуг сержант эргелиг эрес-дидим дайынчы. 2007 чылдан сөөлгү хүнүнге чедир шериг чуртталга чурттап, дайынчы даалгалар-биле Россияның шериг-далай кезээнге тургаш, Мальдивы, Филиппины, Япония чедип, Индий далайга чедир эжиндир, барбаан-четпээн чери чок. Украинаже 2023 чылдың февральда Сахалин облазының Итуруп ортулуктан ТШО-га киржири-биле чоруткан турган.

Бистиң эргим ынак оглуусту, хайыралыг дуңмавысты, чөлөнгүш болуп чораан акывысты, хүндүткелдиг даайывысты, хөй санныг төрөлдериниң чугаакыр, баштак, төрөлзирек дуңмазын, эш-өөрүнүң идегелин, кады төрөөннериниң улуг даянгыжы Шаанак Базыролович Иргитти чырык өртемчейден чарлып чорутканын ханы кажыыдал-биле дыңнатпышаан, арат чонувуска, бүгү эш-өөрүнге, чаңгыс классчыларына, төрөл-дөргүлүвүске дыңнадырывыс болза, МААДЫР ОГЛУВУСТУ сөөлгү орукче Мөңгүн-Тайга кожуунуң Кызыл-Хая суурунун Кечил, 26 "А" деп адрестен 2024 чылдың март 28-те 11.40 – 13.40 шакта үдээрин дыңнаттывыс.

Харылзажыр телефоннар: угбазы У.Б. Монгуш – 89233810746, дуңмазы Ө.Б. Иргит – 89835183478.

Саргы үези келген

Саргы энцефалиди дээрге саргының ызырыпкан черинден ооң хораны киргеш, аар болгаш хоочу халда-вырлыг аарыгны тывылдыраары болур. Түннелинде, халыдап бачыдаар, нерв системазының үрелгенинден эът-кеш, мага-бот билинместээринге эккеп болур.

Ооң эң кол демдектери: шагыраар, баш аартаар болгаш аарыыр, мага-боттун изии 38–39 градус чедер, шыңганнар болгаш чүстер аартыр, хөөн булгандыраар, кустураар, шим-чээшкини баксыраар.

Ук аарыг күзүн, чайын, чазын агаар-бойдустан аайы-биле саргылар көвүдөп эгелээрге нептерээр. Чамдык таварылгаларда кыштың чылыг үелеринде база саргылар көвүдөй бээр.

Саргылар калбак бүрүлүг болгаш холушкак бүрүлүг чадаң үнүштерлиг аргаларга, саргыларның чыпшынар дириг амытаннары кылаштажыр оруктарга чоруур.

КАНЧААР ХАЛДАП БОЛУРУЛ?

Хоорай, суурлар кыдыына, ховуларга, арга-арыга, дачаларга дыштанып, мөөгүлөп чоруур үеде кижиге халдай берген үеде саргы энцефалиди тыптыр. Хоорай, суурлар иштинге, парктарга, оът-сигенниг черлерге база саргы халдай берген таварылгалар ховар эвес. Кайнаар-даа барган улуска агаарлап чораан улустун идик-хевин, эт-херекселин, аш-чемин таварыштыр база дамчы берип болур.

САРГЫ ЫЗЫРЫПТАРГА, ЧҮНҮ КАНЧААРЫЛ?

Кижиниң эди-кежинде ызыртынып азы кадалып кире берген саргыны одура тыртып, узуткап азы чуура

идип болбас. Дүргени-биле травматология салбырынче баргаш, саргыны адырткаш, шинчилээринче чорудары чугула. Ынчан айыылды эвээжидиринге болгаш баш удур хайгааравышаан, чугула эмнээшкини чорудар шиит-пирни хүлээп алырынга кончук дузалыг болур.

Бир эвес дораан травматология салбыры чедери болдунмас болза, саргыны тускай херексел азы шиш баштыг пинцет-биле оваарымчалыг адырар.

Саргыны пинцет-биле адырарда, бажынче чоокшуладыр кыстыргаш, аяар өрү тыртыптар. Саргының мага-бодунун, ылаңгы аксының кезектери кижиниң мага-бодунга артып калбазын дээш, тырткылап, тырыкылап болбас. Саргыны адырган соонда, бүдүн бе дээрзин шинчилеп көргөш, кеште ооң кандыг-ла-бир кезээ артып калган болза, пинцет азы ине-биле оваарымчалыг адырар. Адырылбас болза, ооң-биле үрелдешкен ажы чок. Ооң ызырган черин болгаш холдарны спирт азы саваңныг суг-биле аштаар. Саргының артынчыларын адыртыры-биле травматология салбырынче албан баар. Хоралыг амытанны шил сава, хап азы кандыг-бир өске-даа савага үнүп шыдавас кылдыр анализ алыры-биле диригге суп алыр. Саргыны үс, лак, вазелин-биле чаап, өрттедир дээн чижектег аргалар-биле адырып болбас.

КАМГАЛАНЫР АРГАЛАРЫ

Ооң-биле чергелештир чурттап турар чериниң аайы-биле инфекционист эмчиге кирип алыры чугула. Ол эмчи хайгаарап, шинчилге эрттирип, баш удур эмнээри-биле, арга-сүмени кадар. Аргалыг болза, саргыны адырган соонда, 72 шак эртпээнде азы 1 ай дургузунда саргы энцефалидиниң демдектери

тыптып келир болза, ынчан инфекционист эмчиже баары чугула.

Халдавырлыг аарыгны баш удур болдурбас дизе, чурттакчы чоннуң иммунитедин быжыглаар апаар. Саргы энцефалидинден чылдың кайы-даа үезинде тарыдып ап болур. Ынчалза-даа тарылганы аарыгның нептереп эгелээр үезинге чедир 2 неделя арткан турда, доозар ужурлуг. Арга-арыг кирерде, бодун камгаланып алыры чугула: саргы ызырынмас, камгалап муңгаш хепти кедер, саргы коргудар херекселдерден ажыглаар, кады чоруур улузу-биле бот-боттарын эки хайгааражыр, оруктун ортузу-биле кылаштаар, эрткен чылгы сигеннерже, сыгган кургаг будуктарже, ушкан ыяштарже, озаңнарже чоокшулавын кызыдар, сиген кырынга чадыг чок олурбас, арга-арыгже эдертип чоруур дириг амытаннарда саргы бар-чогун эки көөр.

Саргы энцефалидинге удур Кызыл хоорайның поликлиникаларына чурттап турар чериниң аайы-биле, кожууннарның төп эмнелгелеринге болгаш кожууннар аразының медицина төптеринге тарыдып болур. Тарылга курузу саргылыг черге баарының мурнунда 2 неделя бурунгаар доозулган турар ужурлуг.

/ Чыжыргана СААЯ
белеткээн.

| ЧАРЛАЛ. РЕКЛАМА |

Общество с ограниченной
ответственностью
«Специализированный застройщик

«Энергострой»
СРОЧНО ТРЕБУЮТСЯ:

- Инженер ПТО
- Автокрановщики
- Столяр
- Мастер БСУ
- Инженер ТБ
- Дежурный механик
- Прораб
- Мастер

Обращаться: г.Кызыл, ул.Колхозная, 2 «А»
По всем вопросам звонить, писать в Viber
+79232679208

АЛДЫН, МӨНГҮН САДЫП АЛЫР МЕН.
ЮВЕЛИРЛИГ КЫЛЫГЛАРНЫ
ДҮРГЕНИ-БИЛЕ СЕПТЕП КЫЛЫП ТУРАР.
МӨНГҮН ЮВЕЛИРЛИГ КЫЛЫГЛАРЖЕ
35% ЧИИГЕЛДЕЛИГ.
ЮВЕЛИРЛИГ САЛОН

“ЗОЛОТАЯ ЦЕПЬ”

АДРЕЗИ:
КОЧЕТОВ КУДУМЧУЗУ, 49
2 ДУГААР КАЪТ.
8-923-338-9188

РЕКЛАМА 12+

ИП Шлак Е.А. ОГРНИП
317171900013031

Утерянный диплом о среднем образовании
№ 618468 рег. номер 608, выданным 26.06.2004
года ПУ № 13 с. Тээли Бай-Тайгинского кожууна
на имя Салчак Адар-оол Болат-ооловича, счи-
тать недействительным.

ИЗВЕЩЕНИЕ

В администрацию Тоджинского района поступи-
ло заявление от гражданки Российской Федерации
Улаачы Хорагай Валерьевны о предоставлении
земельного участка из земель населенных пунктов
на праве аренды, для индивидуального жилищного
строительства, общей площадью 1200,0 кв.м., с када-
стровым номером 17:11:0502049:621, расположенного
по адресу: Российская Федерация, Республика Тыва,
Тоджинский район, с. Тоора-Хем. ул. Комсомольская,
дом 34 «б».

В рамках действующего законодательства в тече-
нии 30 дней со дня опубликования данной информа-
ции администрация Тоджинского района принимает
письменные возражения по данному заявлению.

Утерянный аттестат о полном среднем образо-
вании серии 17 АА № 0005489, выданный МБОУ
Хову-Аксынской средней школы от 18.06.2007 года
на имя Кичеева Аяна Сергеевича, считать недей-
ствительным.

Кышкы Спартакиада бедик деңнелге эрткен

Март, 19–21 хүннеринде республикага спорттун үндезин кышкы хевирлеринге 1 дугаар Спартакиада болуп эрткен. Тайга станциязынга база "Сүбедей" спорт ордузунга бүгү кожууннардан келген спортчулар хаакка, конькиге халыырынга, кидис идиктиг хөккэйлээринге, баг ада-рынга, тевектээринге күжүн шенешкен. Маргылдаалар хөглүг, өөрүнчүг, бедик байдалга болуп эрткен.

Спортчу маргылдаалар хууда болгаш команда аайы-биле эрткен. Түннелинде, Спартакиаданың тиелекчилери база шаңналче киргенер илерзэн. Кидис идиктиг хөккэйге 1 дугаар черни Бай-Тайга, 2 дугаарын Барыын-Хемчик кожуун, 3 дугаарын Кызыл хоорай алган. Херээжен командалар аразынга 1 дугаар черге Барыын-Хемчик кожуун тергидзэн, 2 дугаарында Чеди-Хөл кожуун, 3 дугаарында Кызыл хоорай.

Хаак маргылдаазынга эр улус аразынга 10 км шынарлыг (классиктиг) халыырынга 1 дугаар черге Радион

Байыр-оол (Чаа-Хөл), 2 дугаарында Владимир Оюн (Таңды), 3 дугаарында Донен-оол Доржу (Чаа-Хөл) төлөптиг болганнар.

Херээжен улус аразынга 5 километрге 1 дугаар черни Агафья Баяндай (Бии-Хем), 2 дугаарында Октябрина Чырта-Уруг (Таңды), 3 дугаарында Чойганмаа Монгуш (Чөөн-Хемчик) алганнар.

Эр улус аразынга 10 км халыырынга 1 дугаар черге Владимир Оюн (Таңды), ийигизинге Донен-оол Доржу (Чаа-Хөл), үшкүзүнге Алексей Николаичев (Бии-Хем) келген. Херээжен улус аразынга 5 км маңнааш, 1 дугаар черге Чойганмаа Монгуш (Чөөн-Хемчик кожуун), 2 дугаарында Мария Зотова (Чөөн-Хемчик), 3 дугаар черге Октябрина Чырта-Уруг (Таңды кожуун) төлөптиг болганнар.

Конькиге халыыр маргылдаага 1-ги черни Чимит Кууларга (Чөөн-Хемчик кожуун), 2 дугаарын Дима Самданга (Тожу), 3 дугаарын Айдың Моктээрге (Ак-Довурак хоорай) тывыскан.

Баг адаарынга эр улус аразынга бир дугаар черни Чадаң-Кат Ооржак (Барыын-

Хемчик кожуун), 2 дугаарын Олег Чанчыл (Улуг-Хем кожуун), 3 дугаар черни Айдың Хомушку (Бай-Тайга кожуун) алган. Херээжен улус аразынга бирги черге Мамаа Күжүгет (Сүт-Хөл кожуун), 2 дугаарында Раиса Тутатчикова (Мөңгүн-Тайга кожуун), 3 дугаар черге Чайыраан Доржукай (Улуг-Хем кожуун) тергидзэн.

Тевек тевер маргылдаага бирги черни Отчугаш Хомушка (Барыын-Хемчик кожуун), 2 дугаарын Бады Ондарга (Кызыл кожуун), 3 дугаар черни Айдаш Монгушка (Кызыл кожуун) тывыскан.

Ниити командалар аразынга бирги черни Чаа-Хөл кожуунун спортчулары алгаш, Спартакиаданың кубогу, медальдары, дипломнары болгаш 300 муң акшаның сертификаты-биле шаңнатканнар. 2-ги черни алган Чөөн-Хемчик кожуунга медальдар, дипломнар база 200 муң акшаның сертификаты тывыскан. 3-кү черге төлөптиг болган Таңдының командалы медальдар, дипломнар болгаш 100 муң акшаның сертификатын алган.

Арзылаңнар хүрештери

Оренбург хоорайга март 6–8 хүннеринде Оренбург облазынга спортчу хүрештерин үндэзилекчизи Юрий Черновка тураскааткан Россияның 1 дугаар Кубогу дээш хостуг база грек-рим хүреш маргылдаазы болган. Россия, Белоруссия, Казахстан, Мурнуу Осетиядан 200 ажыг хоочун мөгелер 36-дан 70 хар чедир 7 бөлүккө солун хүрешти көргүскеннер. Бистиң республикадан 8 хоочун мөге киришкеш, команда талазы-биле 3 дугаар черге төлөптиг болганнар.

Бо улуг маргылдаага Россияның хоочуннары аразынга 4 хевириниң (хостуг, грек-рим, самбо, дайынчы самбо) тиелекчизи 69 харлыг Анатолий Кара-Сал, эң улуг 66–70 хар чедир бөлүккө, холга олуй-солуй тудар аргалары-биле хамыкты кайгадып, грек-рим хүрештерге бирги черни ап, эштериниң хей-аъдын көдүргөн.

Хостуг хүрешке алдын медальдарны Аяс Ондар

(88 килге) биле Владимир Көшкендей (62 килге) алган. Ийи дугаар черлерге Омак Кара-Сал (88 килге), Николай Ондар (62 килге) база делегей чергелиг спорт мастери Радислав Наважап тергидзэн. Айдыс Куулар биле Чингис Докан-оол (88 килге) 3 дугаар черге төлөптиг болганнар.

Грек-рим хүрешке алдын медальдарны Омак Кара-Сал биле Николай Ондар алганнар. Ийи дугаар черге Владимир Көшкендей, үшкүзүнге Аяс Ондар, Айдыс Куулар база Чингис Докан-оол тергидзэннер.

Хоочуннар хостуг база грек-рим хүрештерге республиканың ажык чемпионнарын апрель төнчүзүндө эрттирерин саналдааннар. А Россия чемпионнары май төнчүзүндө Смоленск хоорайга болуп. Путевка алган мөгелер Россияның чыныгы командалы-биле октябрь ортузундан бээр Хорватияга делегей чемпионнарыга киржирлер.

/ Арынны Алексей
ЧАМБАЛ-ООЛ белеткээн.

ШЫН

ТУРГУЗУКЧУЗУ:

"Тыва медиатрупп" ПБ
ТР-ниң КАА

Кол редактор
С.Н. МОНГУШ.

Редакцияның болгаш
үндүрүкчүнүн адрези:
667000. Тыва Республика
Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100,
каб. 2, каб. 206

РЕДАКЦИЯНЫҢ
ТЕЛЕФОННАРЫ:

Редактор — 2-01-35.
Чарлал килдизи — 2-18-10
Солун чыскаакчылары:
А. К. Ооржак, А. Ч. Чамзырын —
2-17-94
Корректор: Ч. Н. Мачык,
А. А. Лагбы — 2-17-94
Харылзаа, информация
технологиялары болгаш
массалыг коммуникациялар
адырынга хайгаарал талазы-
биле федералдыг албанның
Енисей эргелели «Шын» солуну
18.10.2022 чылда бүртүкзэн.
Бүртүкел дугаары —
ПИ № ТУ 24-01214

Солунну «Тываполиграф» КХН-ге
парлаан.
(Индекс: 667000. Тыва Республика,
Кызыл, Щетинкин болгаш
Кравченко, 1).

Солунда парлаттынган материал-
дарның авторларының
бодалдары редакцияның туружу-
биле дүүшлейн барып болур.
Айыттынган саннары болгаш өске-
даа фактылары, дыңнадылары
дээш авторлар боттары
харыылаар.

Чагыдылга индекси:
хуу кижилерге — П6855,

организацияларга — П6860
Солун неделяда ийи катап үнер
(среда, суббота).

Номерни парлалгаже дужааганы:
график езугаар — 21.00,
херек кырында — 18.00.
Солун келбейн барганда, 2-11-52
телефонче долгаар.

Солуннуң сайтызы:
shyn.ru
Электроннуг почтазы:
shyntuva@mail.ru
shyntuva@yandex.ru

Тираж
2607 кезек

2024 ЧЫЛДА
"ШЫН" СОЛУННУҢ
ЧАГЫДЫЛGAZY:

ПОЧТА ДАМЧЫШТЫР
ЧАРТЫК ЧЫЛДА — 1440,96
рубль.
Тел.: 8(39422)2-11-52

БИР ЭВЕС РЕДАКЦИЯДАН
ЧАГЫДАР БОЛЗА,
ЧАРТЫК ЧЫЛДА — 960 рубль.
Тел.: 8(39422)2-18-10